

เสด็จทางชลมถวิปัสสนา

๗๐๑

พระราชนิเวศวังสัจธรรมภิรมย์วิศิษฏ์

(ทอองบ่เทอภัก์ เทอวังสัจ)

วัดหินหมากเป้ง อ.ศรีเชียงใหม่ จ.หนองคาย

บทเบ็ดเตล็ดหน้าวิชา

๑๑๑๑ ๑๑๑๑ ๑๑๑๑
ผู้ฟังดี ย่อมได้ ปัญญา

พุทธโอวาท ศาสนาคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นคำสอนที่มีรสชาติอันอร่อยสุขุมมาก เหล่าชุมชนทั่วไป ฟังได้ปฏิบัติได้ รู้ได้ตามชอบใจตามภูมิและฐานะของตนๆ ไม่เป็นการข่มขืนขัดขวางต่อนิสัยและระบอบใดๆ ของใครในโลกทั้งนั้น คำสอนของพระองค์เป็นแต่ชี้แนวทางปฏิบัติให้ พร้อมทั้งบอกเหตุผลของการปฏิบัตินั้นๆ ใครจะปฏิบัติตามหรือไม่ คำสอนนั้นก็มิได้ลงโทษหรือให้คุณแก่แต่ประการใด โทษและคุณย่อมเป็นของอำนาจให้ผลตามเหตุที่ตนทำนั้น พระองค์ได้ทรงแสดงข้อปฏิบัติไว้ พร้อมด้วยพระทัยอันเต็มเปี่ยมไปด้วยพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ โดยมีได้หวังการตอบแทนแก่แต่ประการใดเลย พระองค์นั้นเป็นผู้ทรงไว้แล้วซึ่งพระวิสุทธิคุณอันวิเศษหากิเลสทั้งหลาย มี อคติ เป็นต้น มิได้เจือปนไปในพระทัยของพระองค์เลย พระองค์ได้ทรงไว้แล้วซึ่งสติปัญญาทั้ง ๓ บริบูรณ์ทุกเมื่อ คือว่าพระองค์มิได้หลงดีใจต่อผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ ๑ มิได้เสียใจต่อผู้ไม่ปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ ใครจะปฏิบัติตามบ้าง ไม่ปฏิบัติตามบ้าง พระองค์เจ้าก็มีสติตั้งมั่นอยู่ทุกเมื่อ ไม่หลงยินดีแกลยร้าย ๑ ฉะนั้น พระองค์จึงมีวิสารทระแกล้วกล้าสามารถอาจหาญ โปรดประทานพระโอวาทในที่ทุกแห่งแล้วทรงบัญญัติ ศิล สมาธิ ปัญญา เบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด มีวิมุตติอันเป็นยอดเยี่ยม โดยมีได้หวาดหวั่นต่ออุปสรรคใดๆ ทั้งนั้น

สาธุชนทั้งหลายจึงไม่ควรประมาท ในการที่พวกเราได้มาเกิดเป็นมนุษย์ชาติ เป็นคติอันอุดมสมบูรณ์ไปด้วยของวิเศษต่างๆ มีอริยทรัพย์เป็นเครื่องประดับ ซึ่งสาธุชนทั้งหลายพากันปรารถนาอยู่แล้ว อนึ่ง พระพุทธโอวาทที่ชี้ชุมทรัพย์นับตั้งอนันต์นี้ มิใช่เป็นของหาได้ง่ายเมื่อไร เราเกิดมานับเป็นแสนชาติอนันต์ ซึ่งจะได้พบปะโอวาทคำสั่งสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าที่สุดวิสัย อย่าฟังพากันเข้าใจว่าเป็นของหาได้ง่าย ฉะนั้น เมื่อมรดกอันมีค่าสามารถแลกเอาซึ่งของวิเศษทั้งหลาย มีมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ พระนิพพานสมบัติ เป็นต้น อันมนุษย์ในโลกนี้ปรารถนาอยู่แต่ยังไม่พึงเห็น เวลานั้นมรดกนั้นได้ตกเข้ามาถึงมือพวกเราแล้วตามความประสงค์ โฉนดเล่าพวกเราจึงไม่ยอมรับแล้วใช้จ่ายให้เป็นประโยชน์แก่เราบ้างเลย สาธุชนทั้งหลายจงพากันรีบรับ จงพากันรีบชม จงพากันรีบใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเสีย ในเมื่อทรัพย์ของดีมีอยู่ ในเมื่อมีผู้ชี้ชุมทรัพย์แลคุณค่าพร้อมทั้งอุบายใช้จ่ายทรัพย์นั้น จะได้ทันแก่กาลสมัยที่ตนปรารถนา อย่าได้พากันยึดหน่วงไว้ด้วยบ่วงของมาร ภาระหนักจงพากันพักไว้ก่อน ตอนหลังยังมีถมไป อุบายใช้ทรัพย์นับไม่ถ้วน ล้วนแต่เป็นของดีมีคุณค่า พระพุทธองค์ทรงจำแนกแจกไว้ในคัมภีร์เป็นนอเนก แต่ในที่นี้จะชี้แจงอุบายจ่ายทรัพย์ถุญๆ อันมีคุณค่าเป็นอนันต์ ขอสาธุชนทั้งหลายผู้อ่านอย่าพากันเข้าใจว่าเป็นอุบายของผู้แต่ง ความจริงในพระคัมภีร์มีแล้ว แต่เป็นของกว้างขวางมาก ยากที่ผู้จะหยิบเอามาใช้จ่ายให้ทันแก่ความต้องการของตนได้ ฉะนั้น จึงได้ย่นย่อเอาแต่หัวข้ออันจะพึงปฏิบัติมาแต่งไว้ในหนังสือเล่มนี้

ผู้เริ่มจะเรียนบทกวีใช้ทรัพย์ จะตื่นจากหลับกลับจากความหลง อย่าฟังส่งจิตคิดไปตามสงสาร จงเห็นเป็นของน่าวาคาญ สงสารมันลวงเรา ผู้มดร์ดรีงตั้งเครียดไม่เกลียดหน่าย หลงมัวเมา แก่เฒ่า หนุ่มสาว แม่แต่ชั้นเด็กๆ ก็ไม่รู้จักอ้อมพ้อ รสสงสารทำให้คนเฒ่าไม่รู้จักสร้าง ตัวแก่จวนจะดับจิตยังไม่คิดถึงที่พึ่งของตน สิ่งอื่น

ผู้ตาบอดคำข้างต่างก็พากันเข้าใจว่าของตนถูก ผลที่สุดพวกตาบอดเหล่านั้น เกิดทะเลาะทู่บต่อยกันขึ้น เพราะข้าง
 ตัวเดียวเป็นเหตุ พระโลกเชษฐีพระองค์ได้ทรงแสดงธรรม เครื่องตัดลินพระธรรมวินัยในพระศาสนาไว้แล้วถึง ๘
 ประการว่า ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อระอา ธรรมเหล่านั้นมิใช่ธรรม มีชีวิตนัย คำสอนของพระองค์ดังนี้เป็นต้น เมื่อ
 พระธรรมยังไม่มีใครบัญญัติ พระสัพพัญญูผู้วิเศษปฏิบัติถูกต้องแล้ว รู้แจ้งด้วยพระองค์เองแล้ว บัญญัติธรรม
 เหล่านั้นสอนพระสาวกทั้งหลาย เมื่อพระสาวกองค์ใดปฏิบัติถูกต้องแล้ว ธรรมเหล่านั้นย่อมมาปรากฏชัดในใจของ
 ท่าน ความรู้ความฉลาดความหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย เกิดมีขึ้นเฉพาะในใจของท่าน ด้วยการใช้อุบายของ
 พระองค์ ความหลุดพ้นเพราะเห็นสภาวะธรรมตามเป็นจริง จึงทอดทิ้งกิเลสทั้งหลาย มีขันธรูปเป็นต้น ไม่ต้องเชื่อ
 คนอื่นอีกแล้ว ฉะนั้น ผู้ยังไม่ถึงวิมุตติจะบัญญัติธรรมใดๆ ก็ยังเป็นสมมติอยู่นั่นเอง ตกกลางว่าสมมติทับสมมติ
 เรื่อยไป ส่วนท่านที่ถึงวิมุตติแล้วแม้จะบัญญัติธรรมเหล่าใดๆ บัญญัตินั้นก็ถูกต้องตามบัญญัติจริงๆ เพราะความ
 ในใจของท่านยังเป็นวิมุตติอยู่ตามเดิม

สมถวิปัสสนา นี้ เป็นวิถีทางตรงที่จะให้ถึงซึ่งวิมุตติแล้วเกิดปฏิเวธ บัญญัติสภาวะสิ่งนั้นๆ ให้เป็นไปตาม
 ความจริงถูกต้องได้ สมถะเป็นปฏิปักษ์แก่กามภพ ตัดหนทางอันคดเคี้ยวให้ตรง ด้วยองค์ฌานแลสมาธินั้นๆ
 วิปัสสนาบัญญัติารอบรู้เห็นอยู่เฉพาะซึ่งของจริงทั้งหลาย เป็นต้นว่าเห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นจริงอยู่อย่าง
 นั้น ไม่แปรผันยักย้ายเป็นอื่นไปเลย จิตวางเฉยรู้เท่าต่อสิ่งเหล่านั้นแล้ว ไม่ถือมั่นด้วยอัตตาทิฏฐิ ตัดกระแสของ
 ภพทั้งสามให้ขาดไปด้วยวิปัสสนาอยู่ในที่เดียว

อุบายของสมถะที่ท่านแสดงไว้มีมากมายหลายอย่าง จะต่างกันก็แต่อุบายเบื้องต้นเท่านั้น เมื่อเข้าถึงองค์
 ของสมถะแล้วก็อันเดียวกัน คือ เอกัคคตารมณฺ์ ฉะนั้นในคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์เจ้าท่านจึง
 แสดงสมถะ ฌาน สมาธิ เป็นอันเดียวกัน เพราะธรรมทั้งสามนี้ มีพระกรรมฐาน ๔๐ เป็นอารมณ์เหมือนกัน
 ทั้งนั้น ต่างแต่ผลต่างกันเป็นเหตุเป็นผลแห่งกันและกันเท่านั้น (ดังจักอธิบายต่อไปข้างหน้าเรื่อง รูปฌาน ๔ และ
 สมาธิ)

จิตต์ ทนตฺ อฺชาวหํ จิตที่อบรมดีแล้วนำความสุขมาให้

พระกัมมัฏฐานทั้งหลาย ๔๐ มี กสิน ๑๐ เป็นต้น มีอาหารปฏิกุศลัญญาเป็นบริโณสาน เมื่อน้อมเข้ามาให้ มีอยู่เฉพาะที่กาย วาจา ใจ ของตนแล้วจะเห็นได้ชัดเจนว่า ตัวของเราทั้งก่อนนั้นเป็นที่ประชุมที่ตั้งของพระ กัมมัฏฐานหรือเป็นแหล่งของสมถะ ฌาน สมาธิ ตลอดถึงปัญญาและวิมุตติด้วย เพราะเหตุที่เราไม่เข้าไปฟัง พิจารณาที่กายนี้ตามวิถีที่พระพุทธองค์เจ้าทรงสอนไว้ จึงไม่เห็นธรรมชาติทั้งหลาย มีสมถะเป็นต้น ฯ ฉะนั้น ในที่นี้จะได้ยกเอาพระกัมมัฏฐาน อันเป็นแหล่งของ สมถะ ฌาน สมาธิ คือ กายนี้อย่างเดียวมาแสดงพอเป็น สัมชเนป เมื่อเจริญกัมมัฏฐานอันนี้ได้แล้ว กัมมัฏฐานอื่นนอกจากนี้ไม่ต้องลำบาก กายคตาท่านได้แสดงไว้มีหลาย นัย เช่น แสดงเป็นธาตุ ๔ อสุภ ๑๐ เป็นต้น ในที่นี้จะรวมย่อเข้าแสดงเป็นอันเดียว ให้ชื่อว่าสุภกายคตาแล้วจะ จำแนกออกไปพอเป็นสังเขปบ้างเล็กน้อย ดังนี้

กายคตา พิจารณากายให้เห็นเป็นธาตุ ๔ เมื่อดูจะพิจารณากายนี้ให้เห็นเป็นธาตุ ๔ แล้ว ฟังน้อมเอาจิตที่ สงบพอเป็นบทรฐานซึ่งได้อบรมไว้แล้ว ด้วยการบริกรรม มีพุทโธ ๆ ๆ ดังนี้เป็นต้นนั้นเข้าไปฟังพิจารณาเฉพาะ อาการของกายทั้งหลาย ที่เรียกว่า **ทฺชฺตฺตฺวิภาว** มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น แล้วอย่าให้จิตนั้นล่องไปในที่อื่น น้อมเอาจิตนั้นฟังเฉพาะสิ่งเดียว เช่น จะฟังผมก็ให้ฟังเฉพาะเอาแต่ผมอย่างเดียวเสียก่อนว่า ผม ๆ ๆ เท่านั้น เรียกว่าไปพร้อมทั้งคำนี้และทำความเชื่อมั่นว่านั่นเป็นธาตุดินจริงๆ ดังนี้ ถ้าจะฟังอาการอื่นต่อไปมีผมเป็นต้น ก็ให้ ฟังมีอาการและลักษณะเช่นนั้นเหมือนกัน อาการฟังอย่างนี้ถ้าชัดส่วนใดส่วนหนึ่งแล้ว ส่วนอื่นๆ ก็จะชัดไปตามกัน แต่เมื่อจะฟังส่วนใดขอให้ชัดในส่วนนั้นเสียก่อน อย่าฟังรื้อรอบไปฟังส่วนนั้นบ้างส่วนนี้บ้าง อาการไฉนบ้างอาการ นี้บ้าง พระกัมมัฏฐานจะไม่ชัด อาการฟังอย่างนี้เรียกว่าฟังส่งตามอาการ บางคนมักจะเกิดความเจ็บปวดขึ้นตรงที่ ฟังนั้นๆ เพราะจิตยังไม่สงบหรือกำหนดอุบายยังไม่ถูก บางทีถูก เช่นอย่างว่า ฟังผมแล้วอย่าสำคัญว่าผมมีอยู่ที่ คีระชะของเราดังนั้นก็แล้วกัน มันจะมีมาในที่ใดมากแล่นน้อยประการใดก็ดี ให้ฟังแต่ว่าผมเท่านั้นก็พอแล้ว ฯ ถ้า ดังอธิบายมานี้ยังไม่ชัดฟังน้อมเอาอาการทั้งหลาย มีผมเป็นต้นให้เข้ามาตั้งเฉพาะผู้ที่ความรู้สึก "คือใจ" แล้วฟังโดย ดังนัยก่อนนั้น เมื่อยังไม่ชัดฟังนึกน้อมเอาธาตุดินภายในกายนี้มีผมเป็นต้น ว่าต้องเป็นดินแน่ แล้วน้อมออกไป เทียบกับธาตุดินภายนอก ว่าต้องเป็นอย่างนั้นเหมือนกันดังนั้นก็ ได้ หรือน้อมเอาธาตุดินภายนอกเข้ามาเทียบกับ ธาตุดินภายในกายของเรา ว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นดังนั้นก็ ได้ เมื่อเห็นชัดโดยอาการอย่างนั้น เรียกว่าเห็นโดย อหฺมานพอเป็นมุขบาทของฌานสมาธิได้บ้าง ฯ ถ้าหากความเห็นอันนั้นแก่กล้า จนสามารถตัดความกังวลเลงสงสัย เสียได้จริงๆ ว่าสิ่งนั้นต้องเป็นอย่างนั้นเสีย จะเป็นอย่างไรไปไม่ได้แน่นอน จนจิตนั้นถอนออกจากความถือมั่น สำคัญเดิม ด้วยอำนาจของความหลง จิตตกลงเชื่อแน่วแน่ แจ่มใสมีสติรู้อยู่ทุกระยะ ที่รู้ที่เห็นที่พิจารณาอาการ ทุกส่วน เรียกว่าเห็นด้วยอำนาจของสมาธิ มีสมาธิเป็นภูมิจาน ฯ เมื่อความรู้ความเห็นอันนั้นมีกำลังเพียงพอ ปัญญาเข้าไปตรวจรู้ว่าของเหล่านั้นมีอยู่ภายในเช่นไร ภายนอกทั้งหมดก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ของที่หยาบและ ละเอียดย่อมมีสภาวะเป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น เห็นอย่างนี้เรียกว่า เห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา เมื่อฟังพิจารณาโดย อาการทั้ง ๓ ดังอธิบายมาแล้วนี้ เมื่อถึงกาลสมัยซึ่งมันจะเป็นไปเอง โดยที่ไม่ได้ตั้งใจอยากจะให้มันเป็น หรือ ตกแต่งเอาด้วยประการใดๆ จิตที่ฟังพิจารณาอยู่นั้นจะรวมลงมีอาการให้วุ่นวาย คล้ายกับเปลอสติหรือบางทีก็เปลอ

เอาจริงๆ ดั่งนี้เรียกว่าจิตเข้าสู่วังค์ คือ เป็นภาพใหญ่ของจิตที่ยังไม่ปราศจากอุปธิรวมเอาขันธทั้ง ๕ ซึ่งเป็นส่วนภายนอกเข้าไปในทีเดียวกัน ในขณะที่เดียวกันนั้นบางทีจะปรากฏภาพที่เราเพิ่งพิจารณามาแล้วแต่เบื้องต้น เช่น เพิ่งผมให้เป็นดินนั้นแปรไปเป็นสภาพที่ละเอียดชัดขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะได้เห็นด้วยขันธในอันบริสุทธิ์ มิได้เห็นด้วยขันธอันหยาบๆ ภายนอกนี้ บางทีเมื่อภาพชนิดนั้นไม่ปรากฏ จะมีปติปรากฏขึ้นในขณะที่นั้น ให้เป็นเครื่องอัศจรรย์ เช่น ทำให้กายหวั่นไหวหรือโยกคลอน สะอื้นน้ำตาร่วง กายเบา เหล่านี้หรืออาจจะให้เห็นอะไรต่ออะไรมากอย่างนานปีการ ทำผู้ทำกรรมฐานให้ชอบใจมาก ถ้าผู้เจริญวิปัสสนาแล้วเกิดอาการเหล่านี้ จัดเป็นอุปกิเลสของวิปัสสนา ถ้าท่านผู้ทำอุปธิมิได้ในขันธสันดานของท่านแล้ว อาการเหล่านี้เป็นวิหัตกรรมเพื่อวิหัตสุขในทิวฏฐิธรรมของท่าน ถ้าผู้เจริญสมณะอยู่ ความรู้ความเห็นอย่างนั้นเรียกว่า รู้เห็นด้วยอำนาจวังค์ ความรู้ความเห็นสามตอนปลายนี้เรียกว่า ปัญจักขาลิทธิ การเพ่งพิจารณาภายในมีวินยวิจิตรพิสดารมาก แต่เมื่อสรุปลงใจความลงแล้ว ผู้มายึดเอาภายในเพ่งเป็นต้นทางแล้ว ปลายทางก็มีอาการเป็น ๒ คือ เห็นชัดด้วยอนุमान ๑ เห็นชัดด้วยปัญจักขาลิทธิ ๑ ปัญจักขาลิทธิยังแจกออกไปอีกเป็น ๓ คือ เห็นชัดด้วยสมาธิ ๑ เห็นชัดด้วยฌาน ๑ เห็นชัดด้วยวิปัสสนาปัญญา ๑ ฉะนั้น ความรู้ความเห็นซึ่งเกิดจากการเพ่งพิจารณาภายใน มีแยกคายแยกออกเป็นทาง ๓ เส้น ดังอธิบายมาแล้วนี้ จะไม่นำมาอธิบายอีก จะแสดงแต่ต้นทางมีพิจารณาภายในให้เป็นอสุภ เป็นต้น ผู้พิจารณาภายในพึงรู้เอาโดยนัยดังอธิบายมาแล้วนั้นเกิด

กายคตา การพิจารณาภายในให้เป็นอสุภ พึงเพ่งพิจารณาภายในอันเป็นที่ตั้งของอัตตานุภูฏฐิ ให้เกิดอุปธิกิเลสเป็นเหตุให้เราหลง ถือว่าเป็นสุขของสวยงามให้เป็นอสุภ แล้วจะได้ละวิปลาสหลงถือของไม่สะอาดสวยงามแล้วรู้ตามเป็นจริง ภายในนี้เป็นของอสุภมาแต่กำเนิด เมื่อจะเกิดมาเป็นกายก็เอาอสุภ คือ สัมภวธาตุ (เลือดขาว) ของบิดามารดาประสมกันเข้าแล้วจึงเกิดเป็นกายได้ เมื่อเจริญเติบโตขึ้นมา ซึ่งนอนอยู่ในครรภ์ของมารดานั้นก็นอนอยู่ในอสุภเกลือกกลั้วด้วยน้ำเลือดน้ำเน่าของมารดา อาศัยน้ำเลือดน้ำเน่าเหล่านั้นเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงจึงเจริญมา เปรียบเหมือนตัวหนอนซึ่งเกิดอยู่ในหลุมคูถ บ่อนกินคูถเป็นอาหารจึงเติบโตขึ้นมาได้ ฉะนั้น ตัวหนอนบ่อนกินคูถเป็นอาหารด้วย मुखทวาร ยังดีกว่าทารกที่รับอาหารด้วยสายรก สืบจากมารดาเข้าไปหล่อเลี้ยงชีวิต โดยอาการซึมซาบเข้าไปทางสายสะดือนั้นเสียอีก เมื่อคลอดออกมาก็เป็นของน่าอูจาดเหลือที่จะทน เปรอะเปื้อนด้วยน้ำเน่าแลน้ำหนอง เหม็นสาบเหม็นโคลนยิ่งกว่าผีเน่าที่นอนอยู่ในโลง คนทั้งหลายนอกจาก มารดาบิดา แลญาติที่ใกล้ชิดแล้วไม่อาจจะมองดูได้ เมื่อเจริญใหญ่เติบโตขึ้นมาทุกระยะ วัยนั้นเล่า ก็อาศัยของเน่าปฏิกุลเป็นเครื่องบำรุงมาตลอดกาล เช่น อาหารที่รับประทานเข้าไปเป็นต้น จะเป็นของดีวิเศษ บรุงสำเร็จมาแล้วด้วยของดีอันมีค่า เมื่อเข้ามาถึง मुखทวารแล้วอาหารเหล่านั้นก็เป็นของปฏิกุล คลุกเคล้าไปด้วยขะพะน้ำลาย อันเป็นที่น่าเกลียดหนายทั้งตนแลคนอื่นด้วย เมื่อกลืนล่องลำคอลลงไปอยู่ในกระเพาะอาหารแล้ว เปื่อยเน่าเท่ากับหลุมคูถที่หมักหมมมานานตั้งหลายปี ของปฏิกุลซึ่งมีอยู่ภายในทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมซึมซาบไหลออกมาภายนอก เกราะกรังอยู่ตามผิวหนังแลช่องทวารต่างๆ แผลงหวี่แผลงวันพวกหลงของเน่าสำคัญว่าเป็นของดี พากันยื้อแย่งได้ต่อมกิน ในกายนี้ทั้งหมดจะหาของดีสักชิ้นหนึ่งก็ไม่ได้ เว้นไว้แต่บุคคลผู้ยังหลงสำคัญว่าเป็นของดีสะอาด จึงสามารถหลงรักและชมชอบว่าเป็นของดีสะอาดทั้งๆ ที่เขายังหลงอยู่นั่นเอง จึงได้หาเครื่องหาของย่อมมาประพรม เพื่อกลบกลิ่นอันไม่พึงใจแต่เขาเหล่านั้นหาไม่รู้ไม่ว่า การทำเช่นนั้นเพื่อกลบกลิ่นกลับเข้าใจตรงกันข้ามไปเสียว่า เพื่อความทรูหระและเพลิตเพลินเจริญใจ แก่ตนและบุคคลผู้ที่ได้เห็นได้ดู ข้อนี้อุปมาเหมือนกับหีบศพที่กลบให้มิดปิดให้ดี ระบายสีให้

สะอาวดาดลวดลายด้วยน้ำทอง คนทั้งหลายมองดูแล้วชมว่าสวย ที่ไหนได้ภายในเป็นชาอสุภะ พิจารณากายนี้ให้เป็นอสุภะดังแสดงมาแล้วนี้ก็ได้ หรือจะพิจารณาโดยอนุพยัญชนะ คือ *ทอตุตติฏฐิการ* อากาโร ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หน้ำ เป็นต้น ให้เป็นอสุภะแต่ละอย่างๆ ดังแสดงมาแล้วข้างต้นนั้นก็ได้ เมื่อผู้มาพิจารณากายโดยนัยนี้ให้เห็นเป็นอสุภะดังแสดงมาแล้ว ย่อมละเสียซึ่งความเมาในรูปนี้ได้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นทุกข์ ให้พิจารณาจำเดิมแต่ตั้งปฏิสนธิอยู่ในครรภ์ของมารดา นั่งชดคู้ด้วยด้วยอิริยาบถอันเดียวสิ้นทศมาสสิบเดือน อาศัยผลกรรมตามสนอง จึงประคองชีวิตมาได้โดยความลำบาก แม้แต่อาหารที่จะเลี้ยงชีพ เป็นต้นว่า ข้าวแลน้ำก็มีได้นำเข้าทาง मुखวาร อาศัยรสชาติอาหารของมารดา ที่ซึมซาบออกไปจากกระเพาะแล้วนั้น ค่อยซึมซาบไปหล่อเลี้ยง โดยสายรกที่ติดต่อกับมารดาเข้าไปโดยทางสายสะดือ ลมหายใจเล่าก็ต้องอาศัยลมหายใจของมารดา ที่กลั่นกรองแล้วออกจากปอด เข้าไปสูบฉีดที่ละนิดที่ละหน่อยพอให้มีชีวิตเป็นไป ความอึดอัดเพราะการคับแคบก็เหลือที่จะทนทาน อาหารที่มารดาได้รับเข้าไป ถ้าเป็นของร้อนและเผ็ดแสบหารกที่อยู่ในครรภ์ก็ร้อนและเผ็ดแสบไปด้วย ความทุกข์ในเมื่ออยู่ในครรภ์เหลือที่จะทนทาน แต่เป็นการจำเป็นบุญกรรมตามสนองไว้จึงไม่ถึงกับตาย แต่เมื่อทุกข์ถึงขนาดเพราะได้รับการกระทบกระทั่งบางกรณี ก็ถึงซึ่งชีวิตไปได้อยู่ในครรภ์นั่นเอง เมื่อคลอดจากครรภ์ของมารดานั้น ความทุกข์ก็แสนสุดขนาดเหลือที่จะประมาณ ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกับช้างสารที่หนีนายพราน ออกไปทางช่องหินที่คับแคบในระหว่างภูเขาทั้งสองจะนั้น ความทุกข์เมื่ออยู่ในครรภ์จะว่าเป็นนรกใหญ่ของมนุษย์ในชาตินี้ก็ว่าได้ คราวเมื่อคลอดออกมาเท่ากับว่า นายนิรบาลทำทัณฑกรรมก็ว่าได้ นับแต่วันคลอดออกมาแล้ว อากาโรของทุกข์ในกายนี้ ย่อมขยายตัวออกมาให้ปรากฏทุกระยะ จำเดิมแต่ทุกข์เพราะหิวกระหาย ทุกข์เพราะกายนี้คอยรับเอาซึ่งสัมผัส เกิดจากเผ็ดร้อนอุตุฤดูต่างๆ หรือเกิดแผลพุพองเปื่อยเน่าแมลงต่างๆ ต่อยกัด สัตว์เล็กสัตว์โตรบกวรวิ ถูกโบายตีทรรุณทัณฑกรรมต่างๆ หลากอย่างเหลือที่จะคณานับ ทุกข์สำคัญคือทุกข์ที่มีประจำในตัวไม่รู้จักจบสิ้น ทุกข์เหล่านั้นเรียกว่าโรค ๖๔ ประการ มีโรคเกิดประจำตา หู จมูก เป็นต้น

ปภิกขุทุกข์ นั้น มีทุกข์เกิดจากความโศกเศร้า เสียใจอาลัยโทมนัสขัดแค้น เป็นต้น ทุกเหล่านี้จะเรียกว่าทุกข์ที่เป็นบริวารของนรกกัว่าได้

ปริเยลิกทุกข์ ทุกข์เพราะการแสวงหาเลี้ยงชีพ เป็นต้นว่า การกลีกรมอดทนต่อแดดและฝน โสภมด้วยของสกปรกตลอดวัน พอตกกลางคืนพักผ่อน รับประทานเสร็จแล้วค่อยสบายนอนหลับสนิท บางทีกลางคืนทำงานตลอดรุ่ง กลางวันพักผ่อนนอนสบายใจ หรือบางทีทำงานอาชีพตลอดวันยังคำคืนยังรุ่ง หาเวลาว่างมิได้ดังนี้ก็ดี หรืออาชีพด้วยการค้าขาย มีการหลอกลวงหรือฉ้อโกงกัน เกิดทะเลาะวิวาทหุบต่อจนถึงฆ่ากันตาย ด้วยการอาฆาตบาดหมางเพราะอาชีพนั้น ดังนี้ก็ดี ถ้าจะเปรียบแล้วทุกข์ทั้งหลายเหล่านี้ ก็เหมือนกับว่าทุกข์ของเปรตที่เศษจากผลกรรมที่ตกนรกเล็กน้อยแล้วนั้น มารับผลของกรรมที่เป็นบุญได้รับความสุขในเวลากลางคืน ในเวลากลางวันไปเสวยผลของกรรมที่เป็นบาปได้รับทุกข์ บางทีในเวลากลางคืนได้รับผลของกรรมที่เป็นบาปได้รับทุกข์ บางทีในเวลากลางคืนได้รับผลของกรรมที่เป็นบาป เป็นทุกข์ในเวลากลางคืน กลางวันเสวยผลของบุญเป็นสุข กายอันนี้เกิดมาที่แรกก็เป็นทุกข์ ความเป็นอยู่ในปัจจุบันก็เป็นทุกข์ คราวที่สุดจวนจะตายก็เป็นทุกข์ หาความสุขสบายของกายอันนี้แม้แต่น้อยหนึ่งย่อมไม่มีเลย เว้นไว้แต่ผู้ยังหลงมัวเมาเข้าใจว่าทุกข์เป็นสุขเท่านั้น เหตุนี้พระพุทธองค์จึงได้ทรง

ตรัสไว้ว่า “ในโลกนี้นอกจากทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นย่อมดับไป ย่อมไม่มีอะไร ดังนี้” ฉะนั้น ผู้มาพิจารณา ภายนี้ให้เห็นเป็นทุกข์ดังอธิบายมานี้แล้ว ย่อมเอหนายในภายนี้ แล้วพยายามหาวิถีทางที่จะหนีพ้นจากทุกข์

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง จำเดิมแต่กายนี้ปฏิสนธิ อากาของกายนี้ทุกส่วนยังไม่ปรากฏเป็น ของเล็กน้อยละเอียดที่สุด จิตเข้ามายึดถือเอาปฏิสนธิจากสัมภวธาตุของมารดาบิดา อันผสมกันแล้วกลั่นกรองให้ เป็นของละเอียด จนเป็นน้ำมันใสมีประมาณเล็กน้อยที่สุด น้ำมันหยดนั้นแหละจะค่อยแปรมาโดยลำดับ คือ จะแปรมาเป็นน้ำมันข้น แล้วแปรมาเป็นน้ำล้างเลือด แล้วแปรมาเป็นน้ำเลือด แล้วแปรมาเป็นก้อนเลือด แล้วแปร มาเป็นก้อนเนื้อ ดังในกายวิวัติคาถา ข้อ ๒, ๓, ๔ ฉบับสังฆ พ.ศ. ๒๔๒๔ ท่านกำหนดเด็กอยู่ในครรภ์ ๙ เดือน ไว้ดังนี้ ๑๕ วันที่แรกเกิดเป็นกระดูกอ่อนแลวิถีประสาธ ร่ากายโต ๑/๘ ของนี้ ง่ายเข้า ๒๑ วันร่างกายนี้กลมมอ เหมือนตัวหนอนหรืออักษร S เกิดช่องทรวงอก ช่องท้อง ปุ่มที่จะเป็นมือและเท้างอกออกมาบังนิตหน้อย ร่างกาย โตเท่าฟองไข่นกพิราบ หนัก ๑ แกรม ยาว ๑ นิ้ว ข้างโตเป็นศีรษะ ข้างเล็กเป็นเท้า ถ้าไล่เกิดในตอนนี้ ลายเป็น จุดๆ ที่ตัว คือสันหลัง จุดดำคือลูกตามีหลอดเล็กๆ เท่าขนไก่ ไหววยูริกๆ หลังจุดนี้คือหัวใจ เดือนที่ ๒ เกิดเยื่อ บางๆ หุ้มจุดต่างๆ รอบสายสะดือ ตอนนี้ร่างกายของเด็กโตเท่าฟองไข่ไก่ หนัก ๕ แกรม ยาว ๔ นิ้ว ปาก จมูก หู ตา มือ เท้า งอกขึ้นเป็นจุด มือและเท้ายังไม่แตกแยก ติดกันเป็นพืดเหมือนเท้าเป็ด เดือนที่ ๓ โตเท่าฟอง ไข่ห่าน หนัก ๕ - ๖ ออนซ์ เท้าและมือแยกออกเป็นนิ้วๆ สายสะดือและตัวของเด็กยาว ๖ นิ้วเท่ากัน เดือนที่ ๔ อวัยวะภายในของเกนั้นเกือบจะบริบูรณ์หมด ดวงตายังไม่มี เล็บทั้งหลายงอกเพียงครึ่งหนึ่งเท่านั้น ถ้าตั้งใจฟัง ที่ครรภ์ของมารดา ในตอนนี้จะได้ยินเสียงหัวใจของเด็กเต้น ระยะนี้เด็กตื่นได้แล้ว สายสะดือยาว ๗ นิ้ว เด็กหนัก ๑ ปอนด์ เดือนที่ ๕ อากาต่างๆ ของเด็กครบบริบูรณ์ ผมมีสีเข้ม ตาลืมได้แล้ว เด็กหนัก ๑ ปอนด์ สายสะดือยาว ๑๐ นิ้ว ตอนนี้ฟังเสียงหัวใจของเด็กเต้นได้ยินถนัด เดือนที่ ๖ สายสะดือและตัวของเด็กยาว ๑๒ นิ้ว เด็กหนัก ๒ ปอนด์ บางที่อาจคลอดเดือนนี้ก็ได้อ แต่ไม่ค่อยรอด เดือนที่ ๗ ตัวของเด็กเพิ่มขึ้นถึง ๔ ปอนด์ สายสะดือแลตัวของเด็กยาว ๑๔ นิ้วเท่ากัน แต่เล็บยังไม่งอกเต็มที่ ถ้าคลอดในเดือนนี้พอมีหวังจะเลี้ยงได้บ้าง เดือนที่ ๘ อวัยวะครบทุกส่วน ตัวเด็กแลสายสะดือของเด็กลาว ๑๖ นิ้วเท่ากัน เด็กหนัก ๖ ปอนด์ เดือนที่ ๙ เป็นเดือนที่ ครบกำหนดคลอด มีอวัยวะครบบริบูรณ์ ตัวเด็กแลสายสะดือยาว ๑๗ นิ้ว หนัก ๗ ปอนด์ ถ้าเป็นหญิงมักเบา กว่าชาย หัวใจของหญิงเต้นเร็วกว่าชาย (หญิงบางคนตั้งครรภ์ถึงสิบเดือนจึงคลอด แต่โดยมาก ๙ เดือนกับ ๑๔ - ๑๕ - ๑๖ - ๑๗ วันเป็นพื้น) อากา **อนิจจัง** แปรปรวนของกายเมื่ออยู่ในครรภ์ย่อมเป็นมาอย่างนี้ เมื่อคลอดออกมาแล้วย่อมแปรไปโดยลำดับ คือ เป็นเด็กแล้วเป็นหนุ่มเป็นสาว แล้วแก่เฒ่าชรา ที่สุดกายนี้ก็แตกสลายไปอาศัย ไม่ได้แล้ว ทอดทิ้งเป็นดิน น้ำ ไฟ ลม ไปตามเดิม ผู้มาพิจารณาภายนี้เห็นเป็นอนิจจัง ดังแสดงมานี้แล้วจะเห็น ร่างกายนี้ไม่มีแก่นสารเลย แล้วจะได้แสวงหาธรรมที่เป็นสาระ สมกับพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ชนทั้งหลายเหล่าใดรู้ สิ่งที่เป็นสาระโดยเป็นสาระด้วย สิ่งที่ใช้สาระโดยใช้สาระด้วย ชนเหล่านั้นย่อมเข้าถึงสาระธรรม ดังนี้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นอนัตตา กายนี้เป็นทุกข์ เป็นอนิจจัง แปรปรวนมาโดยลำดับ ยักย้ายมาทุก ระยะ หาได้เว้นไม่แม้แต่วินาทีเดียว ใครจะรักใคร่จะชอบหรือเกลียดโกรธเขาโดยประการใดๆ ก็ได้ หรือจะปรนเปรอ ปฏิบัติ ถนอมเลี้ยงเขาโดยทุกสิ่งทุกประการ กายนี้ก็มิได้มีใจสสารเอ็นดูกรุณาแก่เราเลยสักนิดสักหน่อย จะระทม ทุกข์ร้อนอาลัยไม่ยอมยกให้เขาเป็นไปเช่นนั้น เขาย่อมไม่ฟังเสียงทั้งนั้น กายเขามีหน้าที่จะรับทุกข์เขาก็คือรับไป เขามี หน้าที่จะแปรปรวนเป็นอนิจจัง เขาก็เป็นไปตามสภาพของเขา ฉะนั้น พระรัฐบาลเถระเจ้า จึงแสดงความข้อนั้นแก่

พระเจ้าโอรพราชว่า “โลกนี้ (คือชั้นโลก) ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ใครจะป้องกันไม่ได้ทั้งนั้น ไม่มีใครเป็นใหญ่ โลกนี้พวยพุ่ง (ด้วยความไม่พออิမ်เป็นนิรันดร์) เป็นทาสของตัณหา ตายแล้วละทิ้งหมด ไปคนเดียว” ดังนี้ เมื่อผู้มาพิจารณา กายนี้ให้เห็นเป็นอนัตตา ดังแสดงมานี้แล้วก็จะละลายได้ซึ่ง *๑๓๓๓* และ *๑๓๓๔* ที่เห็นว่า เป็นตนเป็น ตัวเอาจริงๆ แล้วหลงเข้ายึดมั่นด้วยความสำคัญผิด

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นของตาย กายอันนี้เราได้รับแบ่งส่วนตายมาจากบิดามารดา บิดามารดาของเราได้รับแบ่งส่วนตายมาจาก ปู่ ย่า ตา ยาย ปู่ย่าตายายของเราได้รับแบ่งส่วนตายมาจากบรรพบุรุษแต่ก่อนๆ โน้นโดยลำดับมา ตกลงว่าทุกๆ คนที่เกิดมาแล้วนี้ ย่อมไม่ได้รับมรดกคือความตายมาจากบรรพบุรุษแต่ก่อนๆ โน้น โดยลำดับมาด้วยกันทั้งนั้น คนเราในโลกนี้ทั้งหมดซึ่งมองเห็นกันอยู่ในเดี๋ยวนี้ ก็คือคนตายนั่นเอง จะมีใครเหลืออยู่ในโลกนี้ได้ เว้นไว้แต่ตายก่อนตายหลังเท่านั้น ถึงแม้ตัวของเรายังมีชีวิตเป็นอยู่ได้เพราะอาหารในเดี๋ยวนี้ก็ดี ได้ชื่อว่า “กินเพื่ออยู่ อยู่เพื่อตาย” คนแลสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมเหมือนกันทั้งหมด จะมีชื่อเสียงและยศศักดิ์ มั่งมี และทุกข์จน ทุกชั้นทุกวรรณะ โดยสมมติและนิยามว่าสมณชีพราหมณ์ นักพรต ผู้ตีวิเศษมีฤทธิ์เดชตบธรรมทั้งหลายสักเท่าใดก็ดี ก็หนีจากอาการทั้ง ๒ นี้ไม่ได้ทั้งนั้น ความเกิดและความตายทั้ง ๒ นี้ ย่อมเป็นเครื่องหมาย ส่อแสดงว่า “โลกมี” ดังนี้ ความตายย่อมมีอยู่ประจำในกายของเราในทุกลมหายใจเข้าออก ตายมาทุกระยะทุกระยะ โดยอายุขัย คือ ลึนลมหายใจแล้วย่อมทอดทิ้งกายนี้ให้กลิ้งอยู่เหนือแผ่นปฐพี ท่านอุปมาไว้เหมือนท่อนไม้แลท่อนฟืน ฉะนั้น สิ่งของทั้งหลายที่เราสำคัญหมายมั่นว่าเป็นของของเรา ความจริงเปล่าทั้งนั้น ดูแต่กายนี้เมื่อวิญญูณไปปราศจากแล้ว ก็ต้องทอดทิ้งไว้บนดินแล้วหนีไปแต่ตนคนเดียว ผู้มายึดมั่นสำคัญกายนี้ อันเป็นของ ไม่มีสาระว่าเป็นของมีสาระย่อมไม่ถึงธรรมที่เป็นสาระ มีแต่ความดำริผิดเป็นที่ไป ฉะนั้น พึงพิจารณากายนี้ให้เห็นของตาย สลายตามเป็นจริงซึ่งเป็นคู่กันกับความเกิด แล้วจะได้เลิกถือของไม่มีสาระว่าเป็นของมีสาระเสียได้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นอริยสัจ คือให้เห็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค พิจารณาเอาแต่เฉพาะกายอย่างเดียวให้เห็นอริยสัจ ดังนี้ คือ พิจารณาให้เห็นเป็นทุกข์นั้น ให้พิจารณาดังอธิบายมาแล้วข้างต้น ให้พิจารณาเป็นสมุทัยนั้น คือ กายนี้มีวิถีที่มีประสาทรับส่งอารมณ์ ซึ่งเกิดจากทวารนั้นๆ มีจักขุทวารเป็นต้น เข้าไปหาจิตซึ่งเป็นเหตุจะได้รับความสุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส เป็นอาทิ จึงเรียกว่าเป็นสมุทัย เมื่อประสาทนั้นๆ กระด้าง หรือตาย อายตนะทั้งหลายมีจักขุประสาทเป็นต้น ย่อมไม่ทำหน้าที่ของตนเรียกว่ามรรค คือ เป็นเหตุจะให้ดับความรู้สึกลงในอารมณ์นั้นๆ เมื่อประสาทเหล่านั้นไม่ทำหน้าที่แล้ว เวทนาทั้งหลายมีจักขุเวทนา เป็นต้น ย่อมไม่มีดังนี้ เรียกว่า นิโรธ อริยสัจจะครบพร้อมทั้ง ๔ ย่อมมีทั้งรูปทั้งนามจริงอยู่ ที่ว่ามานี้เป็นอริยสัจของผู้อยู่ในภวังคจิตอย่างเดียวและประสงคจะอธิบายให้ทราบว่าเป็นอริยสัจครบทั้ง ๔ จึงได้อธิบายดังนี้ ส่วนอริยสัจในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร มีพร้อมทั้งรูปและนามอยู่แล้ว เป็นอริยสัจของพระองค์ที่ทรงตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองแล้ว อันนั้นไม่มีปัญหา แต่ในที่นี้จะนำเอามาแสดงไว้พอให้เป็นสังเขป เพื่อผู้สนใจทั้งหลาย จะได้นำเอามาเทียบเคียงกันกับอริยสัจที่อธิบายข้างต้นนั้น อริยสัจในพระธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนั้น พระองค์ทรงแสดงว่า ทุกข์คือความไม่สบายกายไม่สบายใจ เป็นของทนได้ยาก เป็นของควรกำหนด สมุทัย (เป็นนามธรรมเฉพาะ) คือ ใจเข้าไปยึดชั้นนี้ นั้นเป็นของควรละ นิโรธคือการละสมุทัย แล้วทุกข์ก็ไม่มี มรรคคือปัญญาสัมมาทิฐิวิญญูณความเห็นชอบไม่วิปริต คือเห็นว่ากายกับจิตเป็นอนัตตา ด้วยอำนาจความยึดมั่นสำคัญผิด กายและจิตจึงเป็นเราเป็นเขาเป็นตนเป็นตัวไป อริยสัจนี้พระองค์ทรงแสดงไว้ว่า มีปริวรรตละ ๓ เป็นไปในสัจจะ ๔ คือ

รอบที่ ๑ ทุกข์ เป็นของควรกำหนด เราได้กำหนดแล้ว

รอบที่ ๒ สมุทัย เป็นของควรละ เราได้ละแล้ว

รอบที่ ๓ นิโรธ เป็นของควรทำให้แจ้ง เราทำให้แจ้งแล้ว

รอบที่ ๔ มรรค เป็นของควรเจริญ เราได้เจริญแล้ว

รวมเรียกว่า อริยสัจ ๔ มีปริวรรตเวียนไปในสี่จะละ ๓ รวมเป็นอาการ ๑๒ ดังนี้ สัจจะที่แสดงมานี้ย่อมทำกิจในขณะเดียวกัน อธิบายว่า คำว่า ทุกข์เป็นของควรกำหนด เมื่อกำหนดทุกข์อยู่นั้น ถ้าหากมันจะถึงอริยสัจจริงๆ แล้วย่อมเข้าไปเห็นอาการของสมุทัย คือ ผู้ไปยึดถือทุกข์ อาการเห็นชัดอย่างนี้จัดเป็นปัญญาสัมมาทิฐิ การเข้าไปเห็นทุกข์กับผู้ไปยึดถือทุกข์เป็นคนละคนว่าทุกข์มิใช่ผู้ยึดถือ ผู้ยึดถือมิใช่ทุกข์แล้ว ทุกข์ย่อมดับไปจัดได้ชื่อว่านิโรธ เรียกว่าทำกิจในขณะเดียวกันดังนี้ อริยสัจตอนนี้เป็นอริยสัจของผู้มีสมาธิและปัญญาพร้อมกันบริบูรณ์ได้ชื่อว่าเป็นอริยสัจใจของคัมภรคแท้

กายคตา พิจารณาให้เห็นเป็นสติปัญญา คือ สติเข้าไปตั้งไว้เฉพาะในกาย แล้วพิจารณากายนี้ให้เห็นเป็นธาตุ ๔ หรือเป็นอนุสูกเป็นต้น ดังอธิบายมาแล้วในข้อต้นนั้น จนจิตเห็นชัดเชื่อแน่วแน่ว่าต้องเป็นอย่างนั้นจริงๆ จึงถอนเสียได้ซึ่ง อตตานุทิฐิ เห็นว่า เป็นตน เป็นตัว เป็นเรา เป็นเขา กายนี้เป็นลักแต่ว่าธาตุ ๔ เป็นต้นเท่านั้น แล้วพิจารณาธาตุ ๔ เป็นต้นนั้นให้ละเอียดลงไปอีกว่า ถ้าหากว่าเราไม่สมมติว่าธาตุ เป็นต้นแล้ว ของเหล่านั้นก็ไม่มีชื่อ เป็นแต่สักว่าสิ่งหนึ่งเท่านั้น ซึ่งปรากฏอยู่เฉพาะที่ทวารทั้งหลาย มีจักขุทวาร เป็นต้น มิใช่ตัวตน เรา เขา ส่วนสติปัญญาอันอื่นนอกจากนี้ คือ เวทนา จิต ธรรม ก็ให้พิจารณาโดยนัยเดียวกันนั้น พิจารณาอย่างนี้เรียกว่า พิจารณาให้เป็นสติปัญญา โภชิกขัยธรรมทั้งหลายอื่นนอกจากนี้ก็มีสัมมปธาน เป็นต้น พิจารณากายนี้ให้เป็นไปในธรรมนั้นๆ ได้ทั้งนั้น การพิจารณากายนี้มีนัยกว้างขวางวิจิตรพิศดารมาก เหลือที่จะนำมาแสดงให้สิ้นสุดลงได้ ฉะนั้น กายนี้จะเรียกว่ามหาฐานเป็นที่ตั้งที่ชุมนุมของธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นฝ่ายดีแลฝ่ายชั่วก็ได้ ผู้มาพิจารณากายนี้โดยแสดงมาแล้วนั้น เป็นต้น เรียกว่าพิจารณาธรรม ผู้มารู้มาเห็นเช่นนี้เรียกว่า เห็นธรรม อย่าฟังสงสัยและเข้าใจว่าธรรมมีในที่อื่น ถ้าธรรมมีในที่อื่นนอกจากกายกับใจนี้แล้ว ธรรมอันนั้นก็มิใช่ธรรมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์วิมุติหลุดพ้นได้ อย่าฟังสงสัยในความรู้ความเห็นแลการปฏิบัติของตนว่าไม่ใช่ บางที่ได้ฟังอุบายแลความรู้ความเห็นของคนโน้นเขาว่าอย่างโน้น คนนี้เขาว่าอย่างนี้ แล้วให้นึกขบใจในอุบายของเขา เลยสงสัยในอุบายของตน เกรงว่าจะไม่ถูก แล้วทำกำลัง ๕ มีครัทธาเป็นต้น ให้เสื่อมไป ผู้มาเจริญกายคตานี้ย่อมมีอุบายแปลกๆ ต่างกันหลายอย่างหลายประเภทแล้วแต่วิสัยวาสนาของตนจะบันดาล จะให้เสมอเหมือนกันทั้งหมดย่อมไม่ได้ ฉะนั้น จึงไม่ควรที่จะสงสัยซึ่งอุบายนั้นๆ ผลของการปฏิบัติแลนิสัยวาสนาใดๆ แต่งเอาไม่ได้ทั้งนั้น เราจะแต่งเอาได้ก็แต่ปฏิบัติทวารสนา และผลนั้นย่อมบันดาลให้เอง เมื่อเข้าใจดังนี้แล้ว ฟังเจริญให้มากกระทำให้ยิ่ง จึงจะได้รับความรู้ความเห็นอันจริงอุปมาเหมือนต้นไม้ เมื่อบำรุงราก ลำต้น กิ่ง ใบ ให้เจริญดีอยู่แล้ว เราไม่ต้องสงสัย คงจะได้รับผลที่พึงใจในวันหนึ่งข้างหน้า การพิจารณากายคตามีการพิจารณาให้เห็นเป็นธาตุ ๔ เป็นต้น ให้เป็นสติปัญญา เป็นปริโยสาน โดยนัยดังแสดงมาแล้วนี้ จะเอาเป็นอารมณ์ของฌานก็ได้ เอาเป็นอารมณ์ของสมาธิก็ได้ คำว่าสมณะหมายเอาการกระทำใจให้สงบจากความวุ่นวายภายนอก มีการส่งใจไปตามอายตนะทั้งหลาย มีตา เป็นต้น แล้วใจนั้นสงบอยู่ในอารมณ์อันเดียว เรียกว่า สมณะ สมาธิก็หนักเข้าไปในสมณะนี้ด้วย แต่มีลักษณะอาการคุณวิเศษต่างกันอยู่บ้าง ดังจะอธิบายต่อไป

สุทธิ อสุทธิ ปุจฉุตต นาญญ์ อญญ์ วิไลโย ความบริสุทธิ์ ไม่บริสุทธิ์ เฉพาะตน คนอื่นทำอะไรไม่ได้

สมถะ สมถะเมื่อแยกออกไปแล้วมี ๒ ประเภท คือ สมถะทำความสงบเฉยๆ ๑ สมถะที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๑ สมถะทำความสงบเฉยๆ นั้น จะกำหนดพระกรรมฐานหรือไม่ก็ตาม แล้วทำจิตให้สงบอยู่เฉยๆ ไม่เข้าถึงองค์ฌานอย่างนี้เรียกว่าสมถัมชชัตตูปেকขา ย่อมมีแก่นทั่วไปในบางกรณี ไม่จำกัดมีได้เฉพาะผู้เจริญพระกรรมฐานเท่านั้น ส่วนสมถะที่ประกอบด้วยองค์ฌานนั้น มีได้แต่เฉพาะผู้เจริญพระกรรมฐานเท่านั้น เมื่อถึงซึ่งความสงบครบตัวขององค์ฌานแล้ว เรียกว่าญาณูปেকขา ญาณูปেকขานี้ท่านจำแนกไว้เป็น ๒ ประเภท คือ ญาณูปেকขาที่ปราศจากรูปเป็นอารมณ์ เอรูปเป็นนิमित เรียกว่า รูปฌาน ๑ อรูปนามปราศจากรูปเป็นอารมณ์ เอานามเป็นนิमित ๑ แต่ละประเภทท่านจำแนกออกไว้เป็นประเภทละ ๔ รวมเรียกว่ารูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ จึงเป็นสมบัติ ๘

ฌานนี้มีลักษณะอาการให้พึงเฉพาะในอารมณ์เดียว จะเป็นรูปหรือเป็นนามก็ตาม เพื่อน้อมจิตให้สงบปราศจากกังวลแล้ว เข้าถึงเอกัคคตารมณ์มีความสุขเป็นที่นิยมแลปราศจาก เมื่อสมประสงค์แล้วก็ไม่ต้องใช้ปัญญาวิพากษ์วิจารณ์ในสังขารทั้งหลาย มีกายเป็นต้น ดังแสดงมาแล้วนั้นก็ดี หรือจะพิจารณาใช้แต่พอเป็นวิถีทางเดินเข้าไปเท่านั้น เมื่อถึงองค์ฌานแล้วย่อมมีลักษณะแลรสชาติ สุข เอกัคคตาแลเอกัคคตา อุเบกขาเสมอเหมือนกันทั้งหมด ฉะนั้น ฌานนี้จึงเป็นของฝึกหัดได้ง่าย จะในพุทธกาลหรือนอกพุทธกาลก็ตาม ผู้ฝึกหัดฌานนี้ย่อมมีอยู่เสมอ แต่ในพุทธศาสนาผู้ฝึกหัดฌานได้ชั่วของแล้ว มีวิปัสสนาปัญญาเป็นเครื่องคุมครองฌานอยู่ เนื่องด้วยอุบายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเครื่องส่องสว่างให้จึงไม่หลงในฌานนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น ฌานของท่านเลยเป็นวิหิตธรรม เครื่องอยู่ของท่านผู้ซื่อสัตย์ เรียกว่า โลกุตระฌาน ส่วนฌานที่ไม่มีวิปัสสนาปัญญาเป็นเครื่องคุมครองเรียกว่า โลกียฌาน เลื่อมได้ และเป็นไปเพื่อก่อภพก่อชาติอีก ต่อไปนี้จะได้แสดงฌานเป็นลำดับไป

รูปฌาน ๔ เมื่อผู้มาพึงพิจารณาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งอยู่ มีกายคตา เป็นต้น จนปรากฏพระกรรมฐานนั้นชัดแจ่มแจ้งกว่าอนุমানหิฏฐิ ซึ่งได้กำหนดเพ่งมาแต่เบื้องต้นนั้น ด้วยอำนาจของจิตที่เปลี่ยนจากสภาพเดิมอันระคนด้วยอารมณ์หลายอย่าง และเป็นของหยาบยดแล้วเข้าถึงซึ่งความผ่องใสในภายในอยู่เฉพาะอารมณ์อันเดียว เรียกว่าง่าย ๆ ว่าขั้นที่ ๕ เข้าไปรวมอยู่ภายในเป็นก้อนเดียวกัน ฉะนั้น ความชัดอันนั้นจึงเป็นของแจ่มชัด กว่าความแจ่มชัดที่เห็นด้วยขั้นที่ ๕ ภายนอก พร้อมกับนั้น จิตจะมีอาการรวบรวมลงไปคล้ายกับจะผลอสติแล้วลึมตัว บางทีก็ผลอสติแล้วลึมตัวเอาจริงๆ แล้วเข้าไปนิ่งเฉยอยู่คนเดียว ถ้าหากผู้สติดีมันเป็นบ่อยๆ จนชำนาญแล้วถึงจะมีลักษณะอาการอย่างนั้น ก็ตามรู้ตามเห็นอยู่ทุกระยะ ลักษณะอย่างนี้ เรียกว่า “จิตเข้าสู่ภวังค์” เป็นอย่างนั้นอยู่ขณะจิตหนึ่งเท่านั้น แล้วลักษณะอย่างนั้นหายไป ความรู้ที่อยู่หรือจะส่งออกไปตามอาการต่างๆ ของอารมณ์ก็ตามเรื่อง บางทีจะแสดงภาพให้ปรากฏในที่นั้นด้วย อำนาจของสังขารชั้นภายในให้ปรากฏเห็นเป็นต่างๆ เช่น มันปรุงอยากจะให้กายนี้เป็นของน่าเบื่อปฏิบัติ หรือสวายนามประการใดๆ ภาพก็จะปรากฏขึ้นมาในที่นั้นโดยไม่รู้ตัวดังนี้ เป็นต้น แล้วขั้นที่ ๔ มีเวทนาขั้นเป็นอาทิ ก็เข้ารับทำหน้าที่ตามสมควรแก่ภาวะของตนๆ เรียกว่า ปฏิภาคนิमित บางทีส่งจิตนั้นไปดูสิ่งต่างๆ ที่ตนต้องการแลปราศจากอยากจะรู้ ก็เห็นได้ตามเป็นจริง บางทีสิ่งเหล่านั้นมาปรากฏขึ้นเฉยๆ ในที่นั้นเองพร้อมทั้งอรรถแลบาลีก็มีได้ ลักษณะอย่างนี้เรียกว่า ใช้ขั้นภายในได้

ยังอีก ชั้นร่างกายจะต้องหลอกลวงชั้นร่างกายนอก เช่น บางคนซึ่งเป็นคนที่ฉลาดมาแล้วแต่ก่อน พอมาอบรมถึงจิตในขณะนั้นเข้าแล้ว ภาพที่ตนเคยกลัวมาแล้วแต่ก่อนๆ นั้น ให้ปรากฏขึ้นในที่นั้นเอง ลัญญาที่เคยจำไว้แต่ก่อนๆ ที่ว่าเป็นของน่ากลัวนั้น ก็ยิ่งทำให้กลัวมากขึ้นจนขวัญหนีดีฝ่อ ด้วยสำคัญว่าเป็นของจริงจัง อย่างนี้เรียกว่า สังขารภายในหลอกลวงสังขารภายนอก เพราะธรรมเหล่านี้เป็นสังขตธรรม ฯ ด้วยอำนาจอุปาทานนั้นอาจทำให้ผู้เห็นให้เสียดสีไปได้ ผู้ฝึกหัดมาถึงขั้นนี้แล้วควรได้รับคำแนะนำจากท่านผู้รู้ผู้ชำนาญ เมื่อผ่านพ้นในตอนนั้นไปได้แล้วจะทำหลังมือให้เป็นฝ่ามือได้ดี เรื่องเหล่านี้ผู้เจริญพระกรรมฐานทั้งหลายมีความมุ่งหมายเป็นส่วนมาก ผู้ที่ยังไม่เคยเป็นแต่เพียงได้ฟังเท่านั้น ตอนปลายนี้ชักให้กลัวเสียแล้ว ไม่กล้าจะทำต่อไปอีก ความจริงเรื่องเหล่านี้ผู้เจริญพระกรรมฐานทั้งหลาย เมื่อทำถูกทางเข้าแล้วย่อมได้ประสบทุกคนไป แลเป็นที่กำลังให้เกิดวิริยะได้อย่างดีอีกด้วย ภาวค์ชนิดนี้เป็นภาวค์ที่น่าจิตให้ไปสู่วิปัสสนา เป็นภพชาติ ไม่อาจสามารถจะพิจารณาวิปัสสนาชำระกิเลสละเอียดได้ ฉะนั้น ท่านจึงจัดเป็นอุปกิเลส

ฉานทั้งหลายมีปฐมฉาน เป็นต้น ท่านแสดงองค์ประกอบไว้เป็นขั้นๆ ดังจะแสดงต่อไปนี้ แต่เมื่อจะย่อย่อใจความเพื่อให้เข้าใจง่ายๆ แล้ว ฉานต้องมีภาวค์เป็นเครื่องหมาย ภาวค์นี้ท่านแสดงไว้มี ๓ คือ ภาวค์อุบาท ๑ ภาวค์จรณะ ๑ ภาวค์บุปผเจต ๑

ภาวค์อุบาท นั้นเมื่อจิตตกลง ภาวค์นั้นเมื่อการรวบรวบลง ดังแสดงมาแล้วในข้างต้นนั้น แต่ว่าเป็นขณะจิตชนิดหน้อย บางทีแทบจะจำไม่ได้เลย ถ้าหากผู้เจริญพระกรรมฐานอยู่นั้น ทำให้ลืมพระกรรมฐานที่เจริญอยู่นั้นแลอารมณ์อื่นๆ ก็ไม่ส่งไปตามขณะจิตหนึ่งแล้ว ก็เจริญพระกรรมฐานต่อไปอีก หรือส่งไปตามอารมณ์เดิม

ภาวค์จรณะ นั้นเป็นอย่างนั้นเหมือนกัน แต่ว่าเมื่อถึงภาวค์แล้ว เทียวหรือชานอยู่ในอารมณ์ของภาวค์นั้น ไม่ส่งออกไปนอกจากอารมณ์ของภาวค์นั้น ปฏิภาคนิมิตและนิมิตต่างๆ ความรู้ความเห็นทั้งหลายมีแสงสว่าง เป็นต้น เกิดในภาวค์นี้ชดมาก จิตเที่ยวอยู่ในอารมณ์นี้

ภาวค์บุปผเจต เมื่อจิตตกลงสู่ภาวค์แล้วขาดจากอารมณ์ภายนอกทั้งหมด แม้แต่อารมณ์ภายในของภาวค์ที่เป็นอยู่นั้น ถ้าเป็นที่แรกหรือยังไม่ชำนาญในภาวค์นั้นแล้วก็จะไม่รู้ตัวเลย เมื่อเป็นบ่อยหรือชำนาญในลักษณะของภาวค์นี้แล้ว จะมีอาการให้มีสติรู้อยู่ แต่ขาดจากอารมณ์ใดๆ ทั้งหมด ภาวค์นี้จัดเป็นอัปปนาสมาธิได้ ฉะนั้น อัปปนานี้บางที่ท่านเรียกว่า อัปปนาฉาน บางที่ท่านเรียกว่าอัปปนาสมาธิ มีลักษณะผิดแปลกกันชนิดหน้อย ดังอธิบายมาแล้วนั้น เมื่อถอนออกจากอัปปนาสมาธิแล้ว มาอยู่ในอุปัชฌายสมาธิไม่ได้เป็นภาวค์จรณะ ในตอนนี้พิจารณาวิปัสสนาได้ ถ้าเป็นภาวค์จรณะแล้วมีความรู้แลนนิมิตเจตฯ เรียกว่า อภิญญาภาวค์ทั้ง ๓ ดังแสดงมานี้ เป็นเครื่องหมายของฉาน

ความแปลกต่างของฉาน ภาวค์ สมาธิ จะได้แสดงตอนรูปฉานต่อไป รูปฉานมี ๔ คือ ปฐมฉาน ๑ ทุตติยฉาน ๑ ตติยฉาน ๑ จตุตถฉาน ๑

ปฐมฉาน นั้นประกอบด้วยองค์ ๕ คือ มีวิตกยกเอาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งขึ้นมาเพ่งพิจารณาให้เป็นอารมณ์ ๑ วิचारณแผ่งคือพิจารณาเฉพาะอยู่แต่ในพระกรรมฐานนั้นอย่างเดียว ๑ เห็นชัดในพระกรรมฐานนั้นแล้วเกิดปีติ ๑ ปีติเกิดแล้วมีความเบากายโล่งใจเป็นสุข ๑ แล้วจิตก็แน่วอยู่ในเอกัคคตาเรียกว่า ปฐมฉาน มีองค์ ๕

ทุติยฌาน มืองค์ ๓ ด้วยอำนาจเอกัคคตาคิตตินั้นยังไม่ถอนกิจ ซึ่งจะยกเอาพระกรรมฐานมาพิจารณาอีกย่อมไม่มี ฉะนั้น ฌานชั้นนี้จึงคงยังปรากฏเหลืออยู่แต่ ปิติ สุข เอกัคคตาเท่านั้น

ตติยฌาน มืองค์ ๒ ด้วยอำนาจเอกัคคตาคิตติติดอยู่ในอารมณ์ของตนมาก เฟงเอาแต่ความสุขอย่างเดียว จึงคงยังเหลืออยู่เพียง ๒ คือ สุขกับเอกัคคตา

จตุตถฌาน มืองค์ ๒ เหมือนกัน คือ เอกัคคตาที่เฟงเอาแต่ความสุขนั้นเป็นของละเอียด จนสุขนั้นไม่ปรากฏ เพราะสุขนั้นยังเป็นของหยาบกว่าเอกัคคตา จึงวางสุขอันนั้นเสีย แล้วคงยังมีอยู่แต่เอกัคคตากับอุเบกขา

ฌานทั้ง ๔ นี้ละนิวรณ์ ๕ (คือสงบไป) ได้แล้วแต่ปฐมฌาน ส่วนฌานนอกนั้นกิจซึ่งจะต้องละก็ย่อมไม่มี ด้วยอำนาจการเฟงเอาแต่จิตอย่างเดียวเป็นอารมณ์หนึ่ง จึงละองค์ของปฐมฌานทั้ง ๔ นั้นเป็นลำดับไป แล้วยังเหลืออยู่แต่ตัวฌานตัวเดียว คือ เอกัคคตา ส่วนอุเบกขาเป็นผลของฌานที่ ๔ นั้นเอง แต่ปฐมฌานปรารถนาพระกรรมฐานภายนอกมาเป็นเหตุ จำเป็นจึงต้องมีหน้าที่พิเศษมากกว่าฌานทั้ง ๓ เบื้องปลายนั้นฌานทั้ง ๔ นี้ปรารถนาเป็นเหตุ คือ ยกเอารูปพระกรรมฐานขึ้นมาเฟงพิจารณา แล้วจิตจึงเข้าถึงซึ่งองค์ฌาน ฉะนั้นจึงเรียกว่า รูปฌาน

อรุปรฌาน ๔ อรุปรฌานนี้ในพระสูตรต่างๆ โดยส่วนมากท่านไม่ค่อยจะแสดงไว้ เช่น ในโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นต้น พระองค์ทรงแสดงแต่รูปฌาน ๔ เท่านั้น ถึงพระองค์ทรงแสดงอานิสงส์ของการเจริญกายคตากรมฐานไว้ว่ามีอานิสงส์ ๑๐ ข้อ ๑๐ ความว่า ได้ฌานโดยไม่ลำบาก ดังนี้ แต่เมื่อกกล่าวถึงวิหารธรรมของท่านผู้ที่เข้าสมาบัติแล้ว ท่านแสดงอรุปรฌานไว้ด้วย สมาบัติ ๘ ฌานทั้ง ๘ นี้บ้างที่ท่านเรียกว่าวิโมกข์ ๘ บ้าง แต่ท่านแสดงลักษณะผิดแปลกออกไปจากฌาน ๘ นี้บ้างเล็กน้อย อรรถรสแลอารมณ์ของวิโมกข์ ๓ เบื้องต้น ก็อันเดียวกับรูปฌาน ๓ นั้นเอง เช่น วิโมกข์ข้อที่ ๑ ว่า ผู้มีรูปเป็นอารมณ์แล้ว เห็นรูปทั้งหลาย ดังนี้ เป็นต้น แต่รูปฌานแสดงแต่เพียง ๓ รูปฌานที่ ๔ เลยแสดงเป็นรูปวิโมกข์เสีย อรุปรวิโมกข์ที่ ๔ เอาสัญญาเวทิตนโรธมาเข้าไปใส่ฌานทั้ง ๘ รวมทั้งสัญญาเวทิตนโรธเข้าด้วยเป็น ๙ ฌานทั้งหมดนี้เป็นโลกีย์โดยแท้ แต่เมื่อท่านผู้เข้าฌานเป็นอริยบุคคล ฌานนั้นก็ เป็นโลกุตระไปตาม เปรียบเหมือนกับฉลองพระบาทของพระราชินี เมื่อคนสามัญรับมาใช้แล้วก็เรียกว่ารองเท้าธรรมดา ฉะนั้น ข้อนี้จะเห็นได้ชัดทีเดียวดังในเรื่องวิโมกข์ ๘ นี้ พระองค์ทรงแสดงแก่พระอานนท์ว่า อานนท์ภิกษุจะฆ่าวิโมกข์ ๘ นี้ได้ด้วยอาวุธ ๕ ประการ คือ ฆ่าวิโมกข์ได้โดยอนุโลมบ้าง โดยปฏิโลมบ้าง ทั้งอนุโลมแลปฏิโลมบ้าง เข้าออกได้ในที่ตนประสงค์ เข้าออกได้ซึ่งวิโมกข์ที่ตนประสงค์ เข้าออกได้นานตามที่ตนประสงค์ จึงจะสำเร็จ เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ดังนี้ ฉะนั้น ต่อไปนี้จะนำเอาอรุปรฌาน ๔ มาแสดงไว้ในที่นี้ด้วย เพื่อผู้สนใจจะได้นำไปพิจารณาในโอกาสอันสมควร ผู้ได้รูปฌานที่ ๔ แล้ว จิตตกลงเข้าถึงอัปปนาเต็มที่แล้ว ฌานนี้ท่านแสดงว่าเป็นบาทของอภิัญญา คือ เมื่อต้องการอยากจะรู้จะเห็นอะไรต่ออะไรแล้วน้อมจิตไปเพื่อความรู้อันสิ่งนั้นๆ (คือ ถอนจิตออกมาจากอัปปนา มาหยุดในอุปปจาระ) แล้วสิ่งที่ตนต้องการรู้นั้นก็จะปรากฏชัดขึ้นมาในที่นี้เอง เมื่อไม่ทำเช่นนั้นจะเดินอรุปรฌานต่อ ก็มาเฟงเอาองค์ของรูปฌานที่ ๔ คือ เอกัคคตากับอุเบกขามาเป็นอารมณ์ จนจิตนั้นนิ่งแล้ว ไม่มีอะไร ไม่ใส่ใจในเอกัคคตาแลอุเบกขาแล้ว คงยังเหลือแต่ความว่างโล่งเป็นอากาศอยู่เฉยๆ

อรุปรฌานที่ ๑ จึงได้ยึดเอามาเป็นอารมณ์ เรียกว่า อากาสาัญญาจตณฌาน

อรุปรฌานที่ ๒ ด้วยอำนาจจิตเชื่อน้อมไปในฌานกล้าหาญยอมเห็นอาการของผู้รู้ที่จิตไปยึดอากาศ อากาศเป็นของภายนอก วิญญาณนี้เป็นผู้ไปยึดถือเอาอากาศมาเป็นอารมณ์ แล้วมาชมว่าเป็นตนเป็นตัว วิญญาณนี้เป็นที่

รับเอาอารมณ์มาจากอายตนะภายนอก วิญญาณจึงได้กลับกลอกมาหลอกหลวง เวลานี้วิญญาณล่วงพ้นเสียได้แล้ว จากอายตนะทั้งหลาย วิญญาณไม่มีอะไรเป็นเครื่องหมายบริสุทธิ์เต็มที่แล้วก็ยินดีในวิญญาณนั้น ถือเอาวิญญาณมาเป็นอารมณ์ข่มนิวรณ์ธรรมอยู่ด้วยความบริสุทธิ์อันนั้น ดังนี้ เรียกว่า วิญญาณัญญาตนะ เป็นอรุปฌานที่ ๒

อรุปฌานที่ ๓ วิญญาณ เป็นอรุปจิตเมื่อติดอยู่กับวิญญาณแล้ว นิमितอันเป็นของภายนอกซึ่งจะส่งเข้าไปทางอายตนะทั้ง ๕ มันก็ไม่รับ ฟังเอาแต่ความละเอียดแลความบริสุทธิ์อันเป็นธรรมารมณ์ภายในอย่างเดียว จิตฟังผู้รู้ผู้ละเอียดก็ยิ่งเห็นแต่ความละเอียด ด้วยความน้อมจิตเข้าไปหาความละเอียด จิตก็ยิ่งละเอียดเข้าทุกที เกือบจะไม่มีอะไรเลยก็ว่าได้ ในที่นั้นถือว่าน้อยนิดเดี๋ยวก็ไม่มี (คืออารมณ์หายไม่มี) เรียกว่า อากิญจัญญาตนะ เป็นอรุปฌานที่ ๓

อรุปฌานที่ ๔ ด้วยอำนาจการฟังว่าน้อยหนึ่งในที่นี้ที่ไม่มีตั้งน้อยอยู่ เมื่อจิตน้อมเข้าไปในความละเอียดดูลักษณะนั้น ความสำคัญนั้นนี่ อะไรต่ออะไรย่อมไม่มี แต่ว่าผู้ที่น้อมไปหาความละเอียดแลผู้รู้ถึงความละเอียดนั้นยังมีอยู่ เป็นแต่ผู้รู้ไม่คำนึงถึง คำนึงเอาแต่ความละเอียดเป็นอารมณ์ ฉะนั้น ในที่นั้นจะเรียกว่าสัญญาความจำอารมณ์อันหายก็ไม่ใช่ เพราะไม่มีเสียแล้วจะเรียกว่า ไม่มีสัญญา ก็ไม่ใช่ แต่ความจำว่าเป็นของละเอียดยังมีปรากฏอยู่ ฉะนั้นที่นี้ท่านจึงเรียกว่า เวทัญญาตนะสัญญาตนะ เป็นอรุปฌานที่ ๔

เมื่อแสดงมาถึงอรุปฌานที่ ๔ นี้ ผู้อ่านทั้งหลายสมควรจะได้อ่านฉานวิเศษ คือ สัญญาเวทยัตนิโรธ ต่อไปอีกด้วย เพราะเป็นฉานแถวเดียวกัน แลเป็นที่สุดของฉานทั้งหลายเหล่านี้ คือ ผู้เข้าอรุปฌานที่ ๔ ชำนาญแล้ว เมื่อท่านจะเข้าสัญญาเวทยัตนิโรธ ก็มายึดเอาอรุปฌานที่ ๔ นี้เองมาเป็นอารมณ์ ด้วยการไม่ยึดเอาความหมายอะไรมาเป็นนิमितอารมณ์เสียก่อนเมื่อจะเข้า ตามนัยของนางธัมมทินนาเถรี ตอบปัญหาวิสาขอุบาสก ดังนี้ ไม่ได้คิดว่าเราจักเข้า หรือเข้าอยู่ หรือเข้าแล้ว เป็นแต่แนมน้อมจิตไปเพื่อจะเข้า เมื่อเข้านั้น วจิสังขาร คือ ความวิตกดับไปก่อน แล้วยกสังขาร คือ ลมหายใจ และจิตสังขาร คือ เวทนาจึงดับต่อภายหลัง ส่วนการออกก็ไม่ได้คิดอย่างนั้นเหมือนกัน เป็นแต่ได้กำหนดจิตไว้แล้วก่อนแต่จะเข้าเท่านั้น ว่าเราจะเข้าเท่านั้นวันแล้วจะออก เมื่อออกนั้นจิตสังขารเกิดก่อน แล้วยกสังขาร - วจิสังขารจึงเกิดตามๆ กันมา เมื่อกอมาที่แรก ผัสสะ ๓ คือ สุกขัญตนิमित ๑ อนิมิตตนิमित ๑ อัปนิหิตนิमित ๑ ถูกต้องแล้ว ต่อนั้นไปจิตนั้นก็น้อมไปในวิเวก ดังนี้

๔๔๔ มคฺโค นตฺถญฺโถ ทสฺสหาเย อิตฺตฺธิยา ทางอื่นนอกจากนี้แล้ว ที่จะเข้าไปเพื่อความเห็นอันบริสุทธิ์ ย่อมไม่มี

สมาธิ เมื่อผู้มาฟังพิจารณาพระกรรมฐานบทใดบทหนึ่งอยู่ มีกาย เป็นต้น แล้วจิตนั้นย่อมตั้งมั่นแน่นหนา อยู่เฉพาะหน้าในอารมณ์อันเดียว แต่ไม่ถึงกับเข้าสู่ภาวะที่เรียกว่า ฌาน มีสติสัมปชัญญะตั้งมั่นรู้ตัวอยู่ จิตหยาบ ก็รู้ว่าหยาบ จิตละเอียดก็รู้ว่าละเอียด รู้จริงเห็นจริงตามสมควรแก่ภาวะของตน หากจะมีธรรมารมณ์ต่างๆ เกิดขึ้น ในขณะนั้น จิตนั้นก็มิได้หวั่นไหวไปตามธรรมารมณ์นั้นๆ ย่อมรู้ที่อยู่อันนั้นเป็นธรรมารมณ์ อันนั้นเป็นจิต อันนั้น เป็นนิमित ดังนี้ เป็นต้น เมื่อต้องการดูธรรมารมณ์นั้นก็ดูได้ เมื่อต้องการปล่อยก็ปล่อยได้ บางทียังมีอุบายพิจารณา ธรรมารมณ์นั้นให้ได้ปัญญาเกิดความรู้ชัดเห็นจริงในธรรมารมณ์นั้นเสียอีก อุปมาเหมือนบุคคลผู้นั่งอยู่ที่ถนนสี่แยก ย่อมมองเห็นผู้คนที่เดินไปมาจากทิศทั้ง ๔ ได้ถนัด เมื่อต้องการติดต่อกับบุคคลเหล่านั้นก็ได้สมประสงค์ เมื่อไม่ ต้องการติดต่อก็ทำกิจตามหน้าที่ของตนเรื่อยไปจะนั้นดังนี้เรียกว่าสมาธิ สมาธิท่านจำแนกไว้เป็น ๓ ชั้น คือ

ขณิกสมาธิ สมาธิที่เพ่งพิจารณาพระกรรมฐานอยู่หนึ่ง จิตรวมบ้างไม่รวมบ้าง เป็นครู่เป็นขณะ พระกรรมฐานที่เพ่งพิจารณาอยู่หนึ่งก็ชัดบ้าง ไม่ชัดบ้าง เปรียบเหมือนสายฟ้าแลบในเวลากลางคืนฉะนั้น เรียกว่า ขณิกสมาธิ

อุปจารสมาธิ นั้นจิตค่อยตั้งมั่นเข้าไปหน่อย ไม่ยอมปล่อยให้ไปตามอารมณ์จริงจัง แต่ตั้งมั่นก็ไม่ถึงกับ แน่วแน่นเป็นอารมณ์เดียว ถึงเที่ยวไปบ้างก็อยู่ในขอบเขตของจิต อุปมาเหมือนวอก เจ้าตัวกลับกลอกถูกใส่ผูกไว้ที่ หลักหรือบนกระทาขังไว้ในกรงฉะนั้น เรียกว่า อุปจารสมาธิ

อัปนาสมาธิ นั้นจิตตั้งมั่นจนเต็มขีด แม้ขณะจิตนิดหน่อยก็ได้ปล่อยให้หลงเพลินไปตามอารมณ์ เอกัคคตารมณ์จนตั้งมั่นแน่วใจใสแจ่มเฉพาะอันเดียว มิได้เกี่ยวเกาะแสหาอัตตาแลอนัตตาอีกต่อไป สติสมาธิ ภายในนั้น หากพอดีสมส่วนไม่ต้องระมัดระวัง ไม่ต้องตั้งสติรักษา ตัวสติสัมปชัญญะสมาธิ มันหาการรักษาตัวมันเอง อัปนาสมาธินี้ละเอียดมาก เมื่อเข้าถึงที่แล้ว ลมหายใจแทบจะไม่ปรากฏ ขณะมันจะลงที่แรกคล้ายกับว่าจะ เคลิ้มไปแต่ไม่ถึงกับเผลอสติเข้าสู่ภาวะ ฌาน สนิทกันนี้ท่านเรียกว่าโคตรภูจิต ถ้าลงถึงอัปนาเต็มที่แล้วมีสติรู้อยู่ เรียกว่า อัปนาสมาธิ ถ้าหาสติมิได้ใจน้อมลงสู่ภาวะเข้าสู่ความสงบหน้าเดียว หรือมีสติอยู่บ้าง แต่เพ่งหรือยินดี ชมแต่ความสุขอันเกิดจากความสงบอันละเอียดอยู่เท่านั้น เรียกว่า อัปนาฌาน อัปนาสมาธิ นี้มีลักษณะคล้ายกับ ผู้ที่เข้าอัปนาฌานชำนาญแล้ว ย่อมเข้าหรือออกได้สมประสงค์ จะตั้งอยู่ตรงไหนช้านานสักเท่าไรก็ได้ ซึ่งเรียกว่า โลกุตระฌานอันเป็นวิหิตธรรมของพระอริยเจ้า อัปนาสมาธิเมื่อมันจะเข้าที่แรก หากสติไม่พอเผลอตัวเข้า กลายเป็นอัปนาฌานไปเสีย

ฌาน แล สมาธิ มีลักษณะและคุณวิเศษผิดแปลกกันโดยย่ออย่างนี้ คือ

ฌาน ไม่ว่าหยาบและละเอียดจิตเข้าสู่ภาวะแล้ว เพ่งหรือยินดีอยู่แต่เฉพาะความสุขเลิศ อันเกิดจาก เอกัคคตารมณ์อย่างเดียว สติสัมปชัญญะหายไป ถึงมีอยู่บ้างก็ไม่สามารถจะทำองค์ปัญญาให้พิจารณาเห็นชัดใน อริยสังขารได้เป็นแต่สักว่ามี ฉะนั้น ก็เลสทั้งหลายมีนิวรณ์ ๕ เป็นต้น จึงยังละไม่ได้ เป็นแต่สงบอยู่

ส่วนสมาธิ ไม่ว่าหายาบแลละเอียด เมื่อเข้าถึงสมาธิแล้ว มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ตามขั้นและฐานะของตน เพ่งพิจารณาธรรมทั้งหลายอยู่ มีกาย เป็นต้น ค้นคว้าหาเหตุผลเฉพาะในตนจนเห็นชัดตระหนักรู้แน่แน่วตามเป็นจริงว่า สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เป็นต้น ตามขั้นตามภูมิของตน ฯ

ฉะนั้น สมาธิจึงสามารถละกิเลส มีสักกายที่ปฏิขันธ์เสียได้ สมาธินี้ถ้าสติอ่อนไม่สามารถรักษาฐานะของตนไว้ได้ ย่อมพลัดเข้าไปสู่ภวังค์เป็นฉานไป ฉาน ถ้ามีสติสัมปชัญญะแก่กล้าขึ้นเมื่อไร ย่อมกลายเป็นสมาธิได้ เมื่อนั้น ในพระวิสุทธิมรรคท่านแสดงสมาธิเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับฉาน เช่นว่า สมาธิคือปรด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ เป็นต้นดังนี้ก็มี บางที่ท่านแสดงสมาธิเป็นเหตุของฉาน เช่นว่าสมาธิเป็นเหตุให้ได้ฉานขั้นสูงขึ้นไปดังนี้ก็มี บางที่ท่านแสดงสมาธิเป็นฉานเลย เช่นว่า สมาธิเป็นกามาพจร รูปร่างจระ อรูปาพจร ดังนี้ก็มี แต่ข้าพเจ้าแสดงมานี้ก็ได้ผิดออกจากนั้น เป็นแต่ว่าแยก สมถะ ฉาน สมาธิ ออกให้รู้จักหน้าตามัน ในขณะที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น สำหรับผู้ฝึกหัดเป็นไปแล้วจะเมื่อง ที่ท่านแสดงไว้แล้วนั้นเป็นการยืดยาว ยากที่ผู้มีความทรงจำน้อยจะเอามากำหนดรู้ได้

นิमित เมื่ออธิบายมาถึง ฉาน สมาธิ ภวังค์ ดังนี้แล้ว จำเป็นจะลืมเสียไม่ได้ซึ่งรสชาติอันอร่อย (คือ นิमित) ซึ่งเกิดขึ้นในระยะของสิ่งเหล่านั้น ผู้เจริญพระกรรมฐานย่อมปรารถนาเป็นอย่างยิ่งแทบทุกคนก็ว่าได้ ความจริงนิमितมิใช่ของจริงทีเดียวทั้งหมด นิमितเป็นแต่ขบถบายให้พิจารณาเห็นตามความเป็นจริงก็มี ถ้าพิจารณา นิमितนั้นไม่ถูกก็เลยชวไปก็มี ถ้าพิจารณาถูกก็ตีมีปัญญาเกิดขึ้น นิमितที่เป็นของจริง คือ นิमितเป็นหมอดูไม่ต้องใช้วิพากษ์วิจารณ์อย่างนี้ก็มี นิमितนั้นเมื่อจะเกิดก็เกิดเองเป็นของแต่งเอาไม่ได้ เมื่อจะเกิดเกิดจากเหตุ ๒ ประการ คือ เกิดจากฉาน ๑ สมาธิ ๑ เมื่ออบรมและรักษาธรรม ๒ ประการนี้ไว้ไม่ให้เสื่อมแล้ว นิमितทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นเองอุปมาดังต้นไม้ที่มีดอกและผล ปรนปรือปฏิบัติรักษาต้นมันไว้ให้ดีเกิด อายามัวขอแต่ดอกผลของมันเลย เมื่อต้นของมันแก่แล้ว มีวันหนึ่งข้างหน้าไม่ช้าคงได้รับดอกแลผลเป็นแน่แน่นอน ดึกว่าจะไปมัวขอผลแลดอกเท่านั้น

นิमितที่เกิดจากฉาน เมื่อจิตตกเข้าถึงฉานเมื่อไรแล้ว นิमितทั้งหลาย มีอสุภ เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นในลำดับดังได้อธิบายมาแล้วในข้างต้นว่า จิตเมื่อจะเข้าถึงฉานได้ย่อมเป็นภวังค์เสียก่อน ภวังค์นี้เป็นเครื่องวัดของฉาน โดยแท้ ถ้าเกิดขึ้นในลำดับของภวังค์คืบหา เกิดแวบขึ้นครู่หนึ่งแล้ว นิमितนั้นก็หายไปพร้อมทั้งภวังค์ด้วย ถ้าเป็นภวังค์จรณะ พอเกิดขึ้นแล้วภวังค์นั้นก็เร็วร้อน เพลินไปตามนิमितที่น่าเพลินนั้นโดยสำคัญว่าเป็นจริง ถ้านิमितเป็นสิ่งที่น่ากลัว กลัวจนตัวสั่น เสียขวัญ บางทีก็รู้อยู่ว่ามันเป็นนิमितมิใช่ของจริง แต่ไม่ยอมทิ้งเพราะภวังค์ยังไม่เสื่อม ภวังค์จรณะนี้เป็นที่ตั้งของวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ มีโอภาโส แสงสว่าง เป็นต้น ถ้าไม่เข้าถึงภวังค์มีสติสัมปชัญญะแก่กล้า เป็นที่ตั้งของปัญญาได้เป็นอย่างดี มีวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นในที่นี้เอง นิमितนั้นเลยกลายเป็นอุปจารสมาธินิमितไป ส่วนภวังค์ปัจเจกไม่มีนิमितเป็นเครื่องปรากฏ ถ้ามีก็ต้องถอยออกมาตั้งอยู่ในภวังค์จรณะเสียก่อน ตกลงว่านิमितมีที่ภวังค์จรณะอยู่นั่นเอง

นิमितที่เกิดในสมาธิ เมื่อเกิดขึ้นในภูมิของขณิกสมาธิจับแวบขึ้นครู่หนึ่งแล้วก็หายไป อุปมาเหมือนกันกับบุคคลผู้เป็นลมล้มหน้าผาก มีแสงวูบวาบเกิดขึ้นในตา หากันได้จำว่าเป็นอะไรต่ออะไรไม่ ถึงจะจำได้ก็อนุমানตามทีหลังคล้ายๆ กับภวังค์คืบหาเหมือนกัน ถ้าเกิดในอุปจารสมาธินั้นนิमितชัดเจนแจ่มแจ้งดี เป็นที่ตั้งขององค์วิปัสสนาปัญญา เช่น เมื่อพิจารณาขันธ์ ๕ อยู่ พอจิตตกลงเข้าถึงอุปจารสมาธิแล้ว หรือเข้าถึงอัปปนาสมาธิแล้วถอนออกมาอยู่ในอุปจารสมาธิ นิमितปรากฏชัดเป็นตามจริงด้วยความชัดด้วยญาณทัสนะในที่นั้น เช่น เห็นรูปขันธ์เป็น

เหมือนกับต่อมน้ำตั้งขึ้นแล้วก็ดับไป เห็นเวทนาเป็นเหมือนกับฟองแห่งน้ำเป็นก้อนวิ่งเข้ามากระทบฝั่ง แล้วก็สลาย เป็นน้ำตามเดิม เห็นสัญญาเป็นเหมือนพยับแดด ดูไกลๆ คล้ายกับเป็นตัวจริง เมื่อเข้าไปถึงที่อยู่ของมันจริงๆ แล้ว พยับแดดนั้นก็หายไป เห็นสังขารเหมือนกับต้นกล้วย ซึ่งหาแก่นสารในลำต้นสักนิดเดียวย่อไม่มี เห็นวิญญาณ เปรียบเหมือนกับมารยาผู้หลอกให้จิตหลงเชื่อ แล้วตัวเจ้าของหายไป หลอกเรื่องอื่นอีก ดั่งนี้เป็นต้น เป็นพยาน ขององค์ปัสสนาปัญญาให้เห็นแจ้งชัดว่า ลัทธิที่มีชั้น ๕ ต้องเหมือนกันดังนี้ทั้งนั้น ชั้นนี้มีสถานะเป็นอยู่อย่างนี้ ทั้งนั้น ชั้นนี้มีอะไรทั้งหมด เป็นของปรากฏอยู่เฉพาะของเขาเท่านั้น ความเชื่อมั่นอุปาทานย่อมหายไป มิได้มี วิปัสสนาที่สำคัญว่าชั้นนี้เป็นตนเป็นตัว เป็นอาทิ

วิปัสสนานี้ บางแห่งมีเพียง ๔ ท่านเรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๔ ๆ ยกสัมมัชฌานญาณออกเสีย ยังคงเหลืออยู่ ๔ นั่นเอง ในที่นี้นำมาแสดงให้ครบทั้ง ๑๐ เพื่อให้ทราบความละเอียดของวิปัสสนานี้ๆ ความจริงวิปัสสนาญาณทั้ง ๑๐ นี้จะได้เกิดพร้อมๆ กันในวิถิตีเดียวก็ทำได้ เมื่อจะเกิดขึ้นย่อมเกิดจากภูมิของสมาธิ ๆ เป็นหลัก สมาธิเป็นเกณฑ์ ถ้าหากสมาธิหนักแน่นมาก หรือถอนออกจากอัปหนาใหม่ๆ แล้ว วิปัสสนาญาณทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ อุทฺถัพพญาณ ภาวคญาณ ภัยตูปัญฐานญาณ อาทีนญาณ นิพพิทาญาณ มุญฺจิตกัมยตาญาณ มักเกิด เรียกกันว่า ๔ ถ้าหากอุปจารสมาธิกล้า ก็คือหนักไปทางปัญญา อัปนาสมาธิกล้า ก็คือหนักไปในทางสมถะ

ถ้าสมถะกับปัญญามีกำลังพอเสมอเท่าๆ กัน ไม่ยิ่งไม่หย่อนกว่ากันแล้ว สังขารเปกขาญาณย่อมเกิดขึ้น หรือจะเรียกอีกนัยหนึ่งว่า มัคคสมังคี ส่วนสังขารโลภิกญาณเป็นผลพิจารณาอนุโลมตามลัจธรรม ไม่แย้งสมมติบัญญัติของโลกเขา ความจริงของเขาเป็นอยู่อย่างไร ก็ให้เป็นไปตามความเป็นจริงของเขาอย่างนั้น ส่วนความเป็นจริงของท่านผู้รู้จริง เห็นจริงแล้ว ย่อมไม่เสื่อมไปตามเขา ถ้าเป็นผลของโลกุตระ พระอริยเจ้าทั้งหลาย ท่านย่อมพิจารณาอนุโลมตามพระอริยสัจของท่าน คือเห็นตามความจริง ๔ ประการ ได้แก่ จริตสมมติ จริตบัญญัติ จริตสัจจะ จริตอริยสัจ วิชาของพระอริยเจ้าจึงได้ชื่อว่า วิชาอันสมบูรณ์ทุกประการ

ส่วนสัมมัชฌานญาณเป็นวิปัสสนาญาณตัวเดิม อธิบายว่า สัมมัชฌานญาณนี้เป็นที่ตั้งของวิปัสสนาญาณทั้ง ๔ เมื่อวิปัสสนาญาณตัวนี้ทำหน้าที่ของตนอยู่นั้น วิปัสสนาญาณนอกนี้ย่อมมาเกิดขึ้นในระหว่าง แล้วแต่จะได้โอกาสสมควรแก่หน้าที่ของตน เช่น สัมมัชฌานญาณ พิจารณาสังขารทั้งปวงอยู่โดยพระไตรลักษณ์ พอเห็นชัดเป็นทุกข์ ภัยตูปัญฐานญาณก็เกิด เห็นเป็นอนิจจัง ภัคคญาณก็เกิด เห็นเป็นอนัตตา มุญฺจิตกัมยตาญาณก็เกิด เป็นอาทิ ฉะนั้น สัมมัชฌานญาณ จึงได้ชื่อว่าเป็นฐานที่ตั้งของวิปัสสนาทั้ง ๔ นั้น

สัมมัชฌานญาณนี้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ พระมหาสารีบุตรเถระท่านแสดงภูมิฐานไว้กว้างขวางมาก ถ้าต้องการเจริญดูในคัมภีร์นั้นเถิด หากจะนำเอามาลงในหนังสือเล่มนี้ ก็จะเป็นหนังสือเล่มโตเกินต้องการไป แต่จะนำเอาใจความย่อๆ พอเป็นนิชปมาแสดงไว้สักเล็กน้อยว่า ปัญญาการพิจารณาสังขารทั้งปวง ทั้งภายในภายนอก หยาบละเอียด ไกล - ไกล อดีต - อนาคต เข้ามารวมไว้ในที่เดียวกันแล้วพิจารณาให้เห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา กิติ พิจารณาภายโดยทวัตติงสาการ กิติ พิจารณาชั้นทั้ง ๕ อายุตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ ผัสสะ ๖ วิญญาณ ๖ หรือธาตุ ๔ ธาตุ ๑๘ โดยนัยดังพิจารณาสังขารทั้งปวง รวมเรียกว่า สัมมัชฌานญาณแต่ละอย่างๆ ฉะนั้น สัมมัชฌานญาณจึงเป็นของกว้างขวางมาก แลเป็นภูมิฐานของวิปัสสนาทั้งหลายด้วย วิปัสสนาทั้งหลาย มีสัมมัชฌานญาณ เป็นต้น เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายอยู่ ย่อมมาปรากฏชัดเฉพาะอยู่ในที่เดียวโดยไตรลักษณ์ญาณ มีอาการดังนี้จึงจะเรียกว่าวิปัสสนาแท้

อนึ่ง วิปัสสนานี้ ถ้าภูมิคือ สมาธิยังไม่มั่นคงพออาจกลายเป็นฉานไป อาจทำปัญญาให้เข้าไปเป็นวิปาสหรือเป็นอุปกิเลส เป็นอุจเฉททวิภูติ แลสัสสททวิภูติไปก็ได้ เหตุนี้วิปัสสนาปัญญา ท่านจึงแสดงไว้เป็น ๒ คือ โลกีย์ ๑ โลกุตระ ๑ อธิบายว่า ที่เป็นโลกีย์นั้น วิปัสสนาเข้าไปตั้งอยู่ในโลกียภูมิ มีสมถะและวิปัสสนาอันเจริญไม่ถึงขีด คือ ไม่สม่ำเสมอกัน ไม่มีปฏิสังขารญาณเป็นเครื่องตัดสิน มีสังขารโลภิกญาณเป็นเครื่องอยู่ ส่วนโลกุตระวิปัสสนาปัญญาเข้าถึงมัคคสมังคี ตัดเสียซึ่งอุปกิเลสแลทวิภูติวิปาสอุจเฉททวิภูติได้

มัคค์ มรรคปฏิบัติทางปฏิบัตินั้น ดำเนินเข้าไปในกามาพจรภูมิก็ได้ เข้าไปในรูปาพจรภูมิก็ได้ อรูปาพจรภูมิก็ได้ เข้าไปในโลกุตระภูมิก็ได้ มรรคใดซึ่งมีสัมมาทิฏฐิเป็นแก่นสาร มีมรรคทั้ง ๗ คือสัมมาสังกัปปะ เป็นต้น สัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน เป็นบริวารบริวารที่สัมปยุติเข้ากับภูมินั้นๆ ได้ชื่อว่า มัคค์ในภูมินั้น

ในที่นี้จะอธิบายเฉพาะมรรคที่เกิดในวิปัสสนาญาณอย่างเดียวตามความประสงค์ในที่นี้ คือ นับตั้งต้นแต่เจริญสมถะมาจนกระทั่งถึงวิปัสสนา ญาณนี้จัดเป็นมรรควิถีนทางปฏิบัติที่จะข้ามพ้นจากทุกข์ทั้งนั้น แต่บางทีในวิถีนทางที่เดินมาขึ้น อาจพลัดไผ่เข้าช่องตกลุมตกลบ่อ และวกเวียนบ้างเป็นธรรมดา อย่างที่อธิบายมาแล้วไม่ผิดคือ อาจเข้าไปเป็นอุปกิเลสเลทธิภูมิวิปัสสนา แลอุจเฉททิฏฐิ สัสตทิฏฐิ เพราะมรรคยังไม่ชำนาญ คือ ทางยังไม่ราบรื่น เมื่อไม่เป็นเช่นนั้น นายตรวจเอก คือ มัคคคามัคคญาณทัสนะก็จะไม่มีหน้าที่จะทำ แต่ถ้ามรรคนั้นเป็นโลกุตระ คือ เป็นเอกสมังคีประชุมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันแล้ว ทางที่สอง ซึ่งจะนำพระอริยเจ้าให้หลงเวะเวียนอีกคือ เป็นมิถิยาทิฏฐิย่อมไม่มี มรรคแท้มีอันเดียวเท่านั้น แต่มรรคส่วนมากท่านแสดงไว้มีองค์ ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิความเห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิความตั้งใจมั่นเป็นปริโยสาน แต่ในที่บางแห่ง เช่น ธรรมจกัปปวัตตนาสูตร ท่านแสดงว่า มรรคมีองค์อวัชระ ๘ ของพระอริยเจ้ามีอันเดียว องค์อันเดียวนั้นได้แก่ทางมัชฌิมาเป็นกลางแท้จริงทางอันเอกเป็นมัชฌิมานี้เป็นทางของพระอริยเจ้าโดยตรง องค์อวัชระทั้ง ๗ มารวมอยู่ในองค์อันหนึ่ง คือ สัมมาทิฏฐิความเห็นชอบ สัมมาทิฏฐิต้องละเสียซึ่งอดีตอนาคตสัญญา เฟ่งพิจารณาขันธรู้แจ้งแทงตลอดเห็นตามสภาวะเป็นจริงทุกสิ่งถ้วนถี่ทั้งชั้นภวภายนอกภายใน หยาบและละเอียดเสมอกับด้วยปัญจขันธ คือ สัมมัชฌนญาณประหารโสฬส วิจิกจกาให้ขาดด้วยอำนาจปฏิสังขยาญาณผ่านพ้นมรรคโพธิชะสงสารด้วยอุเบกขาญาณ เข้าถึงซึ่งมรรคอันเอก จิต สงบวิเวกอยู่ด้วยญาณ ด้วยอำนาจมัคคปะทาน อาการทั้งหลาย ๗ มี สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสานหยุดการทำหน้าที่ นี้แลจึงเรียกว่า ทางมัชฌิมาเป็นทางเอก เป็นทางวิเวกบริสุทธิ์หมดจดหากจะไปกำหนดตามอาการ เป็นต้นว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ คือ เห็นอริยสังขารทั้ง ๔ ตามเป็นจริงเป็นต้น ย่อมไม่พ้นจากโสฬสวิจิกจกากำหนดว่าสัมมาสมาธิความตั้งใจมั่นเป็นปริโยสานแล้วเป็นอาการ ย่อมไม่ข้ามพ้นไปจากสัญญาอนาคตไปได้แน่ แต่เมื่อเข้าถึงมัชฌิมาทางอันเอกแล้ว ย่อมรู้แจ้งซึ่งอาการบริวารบริวารของสัมมาทิฏฐิได้เป็นอันดี เป็นต้นว่า การเฟ่งพิจารณาพระกรรมฐาน มีกายคตา อสุภะ เป็นต้น ก็เพื่อพ้นจากความดำริในกาม การพิจารณาว่าอันนั้นเป็นอสุภะ เป็นธาตุ เป็นต้น เรียกว่า บ่นคนเดียวไม่เสียดสีใครแล้วได้ชื่อว่า สัมมาวาจา การประกอบตามหน้าที่ของสมถะหรือวิปัสสนา ไม่ต้องไปเกะกะระรานกับคนอื่น ๆ เรียกว่า สัมมากัมมันตะ การมีสติเฟ่งพิจารณาองค์สมถะแลวิปัสสนาอยู่นั้น ได้ชื่อว่า มีชีวิตอันไม่เปล่าเสียจากประโยชน์ ได้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ การเฟ่งพิจารณาสมถะทั้งปวงก็ดี หรือเจริญวิปัสสนาปัญญาทั้งสิ้นก็ดี ได้ชื่อว่า เป็นการพายการแจວอยู่แล้วด้วยเรือลำเล็กลอยในน้ำ คือ โอะชะ จึงเรียกว่า สัมมาวายามะ การเจริญสมถวิปัสสนามาโดยลำดับ ไม่ถอยหลัง มีสติตั้งมั่นจึงไม่เสื่อมจากภูมินี้ๆ เรียกว่า สัมมาสติ ใจแน่วแน่มั่นคงตรงต่อสัมมาทิฏฐิตั้งแต่ต้นจนกระทั่งสมังคี มัชฌิมาทางเอกนี้ไม่มีวิปัสสนาและอุจเฉททิฏฐิ สัสตทิฏฐิ โสฬสวิจิกจกาเป็นเครื่องกั้น นั้นแลจักได้ชื่อว่า สัมมาสมาธิอริยมรรคแท้

บริวารบริวารทั้ง ๗ ของสัมมาทิฏฐิ ถ้าเป็นอริยมรรคแล้ว ย่อมรวมเป็นอันเดียวมีหนึ่งเดียวไม่แตกต่างกันออกไปเลย จะสมมติบัญญัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมมีอยู่เป็นอยู่อย่างนั้นนั่นเอง จึงได้นามสมัญญานาว่าทางอันเอกมรรค ๘ นี้ รวมสมังคีเป็นองค์อันหนึ่งในภูมิของพระอริยเจ้าแต่ละภูมินี้ครั้งเดียวในสมัยวิมุติแล้วไม่กลับเป็นอีก

ต่อไปในสมัยอื่น นอกนี้เป็นมคคปฏิบัติทำตามมรรคเท่านั้น ดังจักมีคำถามว่า ถ้ามคคสมังคีเกิดมีในภูมิของ พระอริยเจ้าแต่ละชั้นนั้นครั้งเดียวแล้วไม่กลับมาเกิดอีก ถ้าอย่างนั้น พระอริยเจ้าก็เป็นอริยแต่ขณะมคคสมังคีสมัย วิมุตติ นอกจากนั้นก็เป็นปุถุชนธรรมดาดี ตอบว่ามีใช้อย่างนั้นมคคสมังคีสมัยวิมุตติก็มีเฉพาะในภูมิของพระอริยะ เท่านั้น แล้วเป็นของแต่งเอาไม่ได้ แต่งได้แต่มคคปฏิบัติ คือ สมณะแลวิปัสสนาเท่านั้น เมื่อธรรมทั้ง ๒ นั้นมี กำลังสมาธิไม่ยิ่งไม่หย่อนกว่ากันแล้วเมื่อไร มคคสมังคีสมัยวิมุตติก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น เมื่อเกิดขึ้นครู่หนึ่งขณะหนึ่ง แล้วก็หายไป นอกจากนั้นถ้าเป็นพระเสขบุคคลก็ดำเนินมคคปฏิบัติขั้นสูงต่อไป อย่างนั้นอีกเรื่อยๆ ไป ถ้าเป็น พระอเสขบุคคลแล้ว มคคปฏิบัตินั้นก็เป็นวิหารธรรมในทวิวิเสสหรือสัลเลขปฏิบัติของท่านต่อไป ท่าน แสดงไว้ในอภิธรรมมถตถสังคหะว่า พระอริยมัคค์ของพระอรหันต์ทำหน้าที่ประหารกิเลสทั้งหลาย มีอุปธิกิเลส เป็นต้น แล้ว ผลก็เกิดขึ้นในลำดับครู่หนึ่งแล้วก็หายไป แท้จริงของ ๒ อย่างนี้แต่งเอาไม่ได้ คือ ภวังจจิต ๑ มคคสมังคี ๑ แต่ภวังจจิตถึงแต่งเอาไม่ได้ก็จริง แต่เข้าถึงที่เดิมได้บ่อยๆ เพราะภวังจจิตมีอุปธิยึดมั่นอยู่ในภูมินั้นๆ ส่วนมคค- สมังคีไม่มีอุปธิยึดมั่นอยู่ในภูมินั้นๆ เสียแล้ว ฉะนั้น พระเสขบุคคลถึงหากว่าท่านยังไม่ถึงพระนิพพานก็เพราะละ อุปธิอันละเอียดยังไม่หมด แต่ท่านได้รับรสของอมตแล้ว หรือที่เรียกว่าตกถึงกระแสพระนิพพานแล้ว มีคติอันไม่ ถอยหลังเป็นธรรมดา ถึงพระโสดาทั้งสามชั้นนั้นก็ดีหรือพระสกิทาคาก็ดี ท่านก็มีคติแน่นอนไม่ต้องไปตกบอขายอีก เป็นแท้ ถึงท่านเดินทางยังไม่ตลอด มีอุปสรรคพักผ่อนนอนแรมตามระยะทาง (คือตาย) ก็ดี แต่ท่านยังมีจุด มุ่งหมายที่ปลายทางอยู่เสมอ แลตื่นนอนแล้ว นิสัยตกเตือนเป็นเพื่อสหายพอสบบุบายที่เหมาะสมจะกระโดดเดินทันที เหตุนี้พระเสขทั้ง ๒ องค์นี้จะว่าเสื่อมได้ก็ใช่ เพราะไม่ติดต่อยายในกลางคัน ภูมินั้นก็พักไว้ไปสหายผลเสียก่อน หรืออินทรีย์ยังไม่แก่กล้าสามารถจะเดินให้ทันเขา แต่ตอนหลังนี้ไม่มีปัญหา จะว่าไม่เสื่อมก็ได้ เพราะวานิสัยนั้นยังมี อยู่ อุปมาเหมือนกับพืชผลที่บุคคลเก็บมาไว้ข้างในไม่เหี่ยวแห้ง ถึงแม้จะนำไปปลูกในประเทศที่ใดๆ ก็ดี เมื่อมี ผลขึ้นมาแล้วจะต้องมีรสชาติอย่างเดิมอยู่นั่นเอง ฉะนั้น เรื่องนิสัยนี้ถ้าผู้ใช้ความสังเกตจะทราบได้ชัดทีเดียวว่า ทุกๆ คนย่อมมีนิสัยไม่เหมือนกัน นิสัยของคนแต่ละคนนั้นจะแสดงให้เห็นปรากฏตั้งแต่เด็กๆ จนกระทั่งแก่ ย่อมจะ แสดงอาการอยู่ในขอบเขตอันเดียวกันเรื่อยๆ มาทีเดียว นิสัยเป็นของละเอียดยาก เว้นไว้แต่พระสัมมาสัมพุทธะเท่านั้น จะละได้ ส่วนพระอรหันต์ซึ่งนิสยะไม่ได้ เช่น พระมหาสารีบุตรเถระ เป็นตัวอย่าง นิสัยท่านเคยเกิดเป็นวานรมาแล้วแต่ก่อน ครั้งมาในชาตินี้ถึงเป็นพระชินาสพแล้ว นิสัยนั้นก็ยังติดตามมาอยู่ เมื่อท่านจะเดินเหินไปในที่เป็น หลุมบ่อโขดหินท่านมักชอบกระโดดอย่างวานรนี้เป็นตัวอย่าง

สโมธานปริวิตติ สมถวิปัสสนาดังแสดงมาแล้วตั้งแต่ต้นจนจบส่วนนี้ เป็นวิถีทางเดินของผู้ปฏิบัติทั้งหลาย ทุกๆ คนจะเวียนเสียไม่ได้ ชื่อแผลอาการของสมถวิปัสสนาดังแสดงมาแล้ว หรือนอกออกไปกว่านั้นก็ดี ถึงจะมีมาก ลักเท่าใด ผู้ฝึกหัดพระกรรมฐานมากกำหนดเพ่งเอาแต่เฉพาะกายอย่างเดียว โดยให้เห็นเป็นธาตุเป็นอสถ เป็นต้น เท่าที่อธิบายมาแล้วข้างต้นนั้น เท่านี้ก็เรียกว่าเดินอยู่ในวิถีขอบเขตของทางทั้ง ๒ นั้นอยู่แล้ว การปฏิบัติไม่เหมือน เรียนปริยัติ เรียนปฏิบัตินั้นเรียนแล้วได้น้อยหรือมากก็ตาม ตั้งหน้าตั้งตางมือทำตามให้รู้รสชาติของความรู้ นั้นจริงๆ เรียนเพื่อหาความรู้ในการที่จะถอนตนออกจากเครื่องขุ่นหมอง แม้แต่บทพระกรรมฐานที่เรียนได้แล้ว เามา เจริญปริกรรมเพ่งพิจารณาอยู่นั้นก็ดี ถ้าหากเข้าถึงสมถวิปัสสนาอันแท้จริงแล้ว ก็จะสละทั้งหมดทั้งนั้น คงยังเหลือ อยู่แต่ความรู้ความชัดอันเกิดจากสมถวิปัสสนานั้นเท่านั้น สัจญ์ปริยัติจะไม่ปรากฏ ณ ที่นั้นเลย แต่มีบัญญัติจะ ปรากฏขึ้นมาแทนที่ ฉะนั้น ความรู้ความเห็นอันนั้นจึงเป็นปัจฉัจจัง จึงถึงองค์พระธรรมนำผู้รู้ผู้เห็นนั้นให้บริสุทธิ์

หมดจดได้ ส่วนการเรียนพระปริยัติเรียนเพื่อจดจำตำราคัมภีร์ มีจำบาลี บทบาท อักษร พยัญชนะ เป็นต้น อันเป็นพุทธวงจะรากเหง้าของพุทธศาสนา ต้องใช้กำลังสัญญาจดจำเป็นใหญ่ คนเรียนพระกรรมฐานอื่นๆ นอกจากรูปกายนี้แล้ว (ข้าพเจ้าเห็นว่า) ไม่เหมาะแก่ผู้ปฏิบัติซึ่งมีการจดจำพระปริยัติน้อย เพราะกายนี้เพ่งง่าย ฐั่งง่าย จ่างง่าย เพราะมีอยู่ในตัวทุกเมื่อแหละ ถึงเราจะไม่ทราบว่กรรมทั้งหลายมีกรรมฐาน ๔๐ เป็นต้น มีอยู่ในตนก็ดี เมื่อเราเพ่งพิจารณาในรูปกายนี้ ก็ได้ชื่อว่าเจริญกรรมฐานทั้งหลายเหล่านั้นอยู่แล้ว แล้วเป็นที่ตั้งอุปาทานอันเป็นแหล่งแห่งกิเลสทั้งหลาย มีลักกายทิฏฐิ ความหลงถือว่าเป็นเราเป็นเขา เป็นต้น

เมื่อมาเพ่งรูปกายนี้ โดยวิธีที่แสดงมาข้างต้นนั้น หากมาเห็นชัดตามเป็นจริงว่า รูปกายนี้เป็นแต่สักว่าธาตุ ดิน เป็นต้น เมื่อจิตยังไม่หลุดพ้นจากอุปาทาน ก็ได้ชื่อว่า เห็นอาการของกรรมทั้งหลายอยู่แล้ว หรือเห็นด้วยจิตอันตั้งแน่วแน่ด้วยองค์ภวังค์ ก็พอจะยังนิรโรคธรรมให้สงบอยู่ได้ ถ้าสมาธิแน่วแน่ดี อันมีวิปัสสนาเป็นผลเกิดขึ้นในที่นั้น ก็จะย้อนกลับมาเพ่งวิพากษ์วิจารณ์รูปสังขารตัวนี้เอง เมื่อเห็นตามเป็นจริงแล้ว ก็จะทิ้งอุปัตินี้แหละ ฉะนั้นรูปกายนี้จึงได้ชื่อว่าเหมาะ สมควรที่จะเอามาเป็นอารมณ์เจริญกรรมฐานของผู้มีการจดจำน้อย เมื่อผู้มาเพ่งพิจารณารูปกรรมฐานอันนี้เป็นอารมณ์อยู่ จะได้รับความรู้จากรูปอันนี้เป็นอันมาก เช่น จะรู้ว่า รูปอันนี้สักแต่ว่าธาตุ ๔ ชั้น ๕ อายตนะหรือเป็นอสุภะ เป็นต้น เมื่อจิตพลิกกลับจากสัญญาอุปาทานที่เข้ามายึดถือใหม่แล้ว แล้วเข้าไปรู้เห็นด้วยความรู้ ความเห็นอันเป็นภาวะเดิมของตัว สัญญาอุปาทานใหม่จะเป็นที่ขบขันมีใช้น้อย สมถะหรือฉาน และสมาธิจะเกิดขึ้นได้ ก็เพราะมาปรารภเอารูปกรรมฐานอันนี้เป็นอารมณ์ วิปัสสนาเห็นแจ้งชัดได้ ก็เพราะมาเพ่งเอารูปสังขารอันนี้เป็นที่ตั้ง

ฉะนั้น ทางทั้ง ๒ เส้นนี้เป็นของเกี่ยวพันกันไปในตัว อธิบายว่า เมื่อเจริญสมถะมีกำลังแล้ววิปัสสนาจึงจะเดินต่อ เมื่อเดินวิปัสสนาเต็มที่แล้ว จิตก็ต้องมาพักอยู่ในอารมณ์ของสมถะนั้นเอง ทั้งที่จิตเดินวิปัสสนาอยู่นั้น เช่น พิจารณาเห็นสังขารเป็น อนิจจลักษณะ เป็นต้น จิตก็สงบเพ่งอยู่ในอารมณ์อันเดียวนั้นเอง วิปัสสนาจึงแจ้งชัดซึ่งจัดว่ามีสมถะอยู่พร้อมแล้ว เมื่อเจริญสมถะอยู่ เช่น เพ่งพิจารณารูปกายอันนี้ให้เป็นธาตุ ๔ เป็นต้น เห็นตามเป็นจริงแล้วจิตนั้นสงบแน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันนั้น ความเห็นตามเป็นจริงก็ได้ชื่อว่า วิปัสสนาอยู่แล้ว สมถะแลวิปัสสนาทั้งสองนี้ มีวิถีทางเดินอันเดียวกัน คือ ปรารภรูปขันธ์นี้เป็นอารมณ์เหมือนกัน จะมีแยกกันอยู่บ้างก็ตอนปลาย คือ ว่าเมื่อเจริญสมถะอยู่นั้นจิตตั้งมั่นแล้วน้อมไปสู่เอกัคคตารมณ์หน้าเดียว จนจิตเข้าถึงภวังค์นั้นแล จึงจะทิ้งวิปัสสนา เรียกว่า สมถะแยกทางตอนปลายออกจากวิปัสสนา ถ้าวิปัสสนาเดินออกนอกขอบเขตของสมถะหรือสมถะอ่อนไปจนเป็นเหตุให้ฟุ้งซ่านตามอาการของสัญญา มีส่งตามตำราแลแบบแผน เป็นต้น เรียกว่า วิปัสสนาแยกออกจากสมถะหรือจิตที่เพลินมองดูตามนิมิตต่างๆ ซึ่งเกิดจากสมถะนั้นก็ดี ถึงจิตนั้นจะแน่วแน่อยู่ในนิมิตนั้นก็ตาม เรียกว่า วิปัสสนาแปรไปเป็นวิปัสสนูปกิเลส เรียกว่า วิปัสสนาแยกทางออกจากสมถะเสียแล้ว

สมถวิปัสสนานี้ เมื่อมีกำลังเสมอภาคกันเข้าเมื่อไรแล้ว เมื่อนั้นแล มรรคทั้ง ๘ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น จะมารวมกันเข้าเป็นองค์อันเดียว อย่าวว่าแต่มรรคทั้ง ๘ เลย อริยสัจธรรมทั้ง ๔ ก็ดี โปธิปักขยธรรมทั้ง ๓๗ ก็ดี หรือธรรมไหนหมวดอื่นๆ นอกจากนี้ก็ดี ย่อมมารวมอยู่ในมรรคอันเดียวในขณะเดียวกันนั้น ขณะนั้นท่านจึงเรียกว่า **สมัยวิมุตติ** หรือ **เอภาภิสมัย** รู้แจ้งแทงตลอดในสัพพัญญยธรรมทั้งปวงขณะเดียว ของไม่รวมกันอยู่ ณ ที่เดียวจะไปรู้ได้อย่างไร จึงสมกับคำว่า ผู้มีใจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ จึงจะถึงวิมุตติธรรมได้ดังนี้

ดังจกมีคำถามว่า มรรคทั้ง ๘ ทำไม่จึงมารวมเป็นอันเดียวกัน แล้วธรรมทั้งหลายมีอริยสัจ ๔ เป็นต้น ก็มารวมอยู่ในที่นั้นด้วย ส่วนผู้ที่มาอบรมให้เป็นไปเช่นนั้น แต่ก่อนๆ ก็ไม่ทราบว่าจะอะไรเป็นธรรมหมวดไหน แต่ในเวลาธรรมมารวมเข้าเป็นอันเดียวกันแล้ว ทำไม่จึงรู้ได้ (ข้าพเจ้าขอตอบโดยอนุมานว่า) เพราะจิตเดิมเป็นของอันเดียว ที่ว่าจิตมีมากดวงเพราะจิตแสดงอาการออกไปจึงได้มีมาก เมื่อจิตมีอันเดียว ธรรมอันบริสุทธิ์ที่จะให้หลุดพ้นจากอาการมากอย่างก็ต้องมีอันเดียวเหมือนกัน จิตอันเดียวธรรมอันเดียวจึงเข้าถึงซึ่งวิมุตติได้ จึงเรียกว่า **เอกภัสสมัยวิมุตติ**

ส่วนท่านที่มาอบรมให้เป็นไปเช่นนั้นได้ แต่เมื่อก่อนๆ ถึงจะไม่รู้ว่า อันนั้นเป็นธรรมชาตินั้นๆ ก็ดี แต่เมื่อมารวมอยู่ในที่เดียวกันแล้ว ย่อมเห็นทั้งหมดว่า อันนั้นเป็นธรรมอย่างนั้น มีกิเลสและไม่มีกิเลส แสดงลักษณะอาการอย่างนั้นๆ ย่อมปรากฏชัดอยู่ในที่อันเดียว ส่วนสมมติบัญญัติจัดเป็นหมวดเป็นหมู่แต่งตั้งขึ้นมาตามลักษณะที่เป็นจริงอยู่ นั้น จึงมีชื่อเรียกต่างๆ เป็นอย่างๆ ออกไปสำหรับผู้รู้ที่อยู่ในที่อันเดียว เมื่อเห็นชัดเช่นนั้นแล้ว ใครจะสมมติบัญญัติหรือไม่ก็ตาม สิ่งเหล่านั้นย่อมเป็นอยู่อย่างนั้นๆ เทียว ข้อนี้เปรียบเหมือนกับกล้องจุลทรรศน์รวมดึงดูเอาเงาของภาพทั้งหลายที่มีอยู่ข้างหน้าเข้ามาไว้ที่เดียวทั้งหมด แล้วทำภาพในขณะเดียวกันทั้งหมด แต่กล้องนั้นมีได้สมมติบัญญัติภาพเหล่านั้นเลย

ฉะนั้น สมณวิปัสสนาที่แสดงมาแต่ต้นจนอวสานนี้ เป็นวิถีทางของพระโยคาวจรผู้เจริญสมณวิปัสสนา เพื่อให้ถึงซึ่งมรรคอันสูงขึ้นไปโดยลำดับ ถ้าเป็นมรรคสามในข้างต้น ความรู้ ความเห็น การละ ก็เป็นไปตามภูมิของตน โดยลำดับของมัคคสมังคินั้น มีผลเกิดขึ้นในความอึดความเต็มแล้ว วางเฉยขณะหนึ่งแล้วก็หายไป ต่อนั้นก็ดำเนินมัคคปฏิบัติต่อไปอีก ในสมัยวิมุตติอื่นก็เช่นนั้นเหมือนกัน ถ้าเป็นมรรคที่สูงสุดยอดเยี่ยมของมรรคทั้งหลายแล้ว ต่อจากผลนั้นมามีลักษณะจิตอันหนึ่ง ให้น้อมไปในวิเวกเป็นอารมณ์ แล้วย้อนกลับมาตรวจดูมัคคปฏิบัติ อันประหารกิเลสแล้ว ชำระธรรมารมณอันนั้น เป็นเครื่องอยู่ต่อไป ข้อนี้อุปมาเหมือนบุรุษผู้ชาวสวนถางป่า เมื่อเขาถางป่าเตียนหมดแล้วก็ใช้ไฟเผาจนทำให้ที่เขาดังนั้น เป็นถ้ำเป็นฝูงไปหมด เมื่อป่าที่เขาเผาขึ้นเตียนโล่งไปหมดแล้ว เขาก็มาตรวจดูภูมิภาคเหล่านั้นด้วยความปลาบปล้ำ ที่ไหนสมควรจะเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาชาติสิ่งใด ในที่ไหน เขาก็ปลูกตามชอบใจ

ฉะนั้น ขอสาธุชนผู้หวังอมตรสให้ปรากฏในมัคควิถึ จงพากันยินดีในทางอันเอก จะได้ถึงวิเวกอันเกษมคานต์ การกระทำพระกรรมฐานดังแสดงมาแล้วนี้มิใช่เป็นการยากลำบากนัก ถ้าหากรู้จักหนทางแล้ว เดินพริบหนึ่งขณะจิตเดียวก็จะถึงซึ่งเอกายนมรรค ไม่จำเป็นจะต้องพักผ่อนนอนแรมตามระยะทางให้ชักช้า ขอแต่เชิญพากันตั้งศรัทธาปสาทะในมรรคปฏิบัติเป็นนายหน้าก็แล้วกัน.

คุณมหันต์อันเราประจักษ์ได้แน่